

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 38 (16986)

2005 чылдың
АПРЕЛЬ 12,
ВТОРНИК

Номери парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 01.00
Садар өртээ – 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

ЧОН БОЛГАШ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА: УДУР-ДЕДИР ХАРЫЛЗАА

Республика Чазааның 2005 чылдың апрель 1-де хүлээп алганы доктаалы-биле 2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүл-дезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчеду-биле чоннуң таныжылга-зының үезинде кирген санал-оналдарны боттандыраарының талазы-биле хемчеглер комплекзин бадылаан.

Чазактың Отчеду-биле таныштырылганы 129 чурттакчылыг черлерге болгаш 315 организацияларга, албан черлеринге база бүдүрүлгелерге чорутканын доктаалда айтыкан. Таныштырылгага 22313 хамааты киришкен, 2974 кижжи сөс ап, санал-оналдарны кириген.

Чазактың төлээлери-биле ужуражылгалар үезинде республиканың чурттакчылары ажилчын черлерни тургузары база аныктарны ажилга хаара тудары, биче биз-

неске чээли беришкени, көдээ черге ипотекалыг тудугну организаастаары, автооруктарны тудары болгаш эде чаартыры, социал адырның албан черлеринге капитал септелгени чорудары, телефон харылзааның шынарын экижидери, пенсионерлерниң болгаш хамаатыларның чигелделиг категориязының социал байдалы, одалга-энергетика комплекзиниң турум ажылы, кем-херек үүлгедишкени-биле, чүнүң-даа мурнунда мал оору-биле деми-

селди күштелдирери-биле холбашкан айтырыгларны колдады көдүргөн.

Чоннуң санал-оналдарының үндезинге ажилдап кылдынган 242 тодаргай хемчегниң күүселдизин хамаарышкан яамаларга болгаш ведомстволарга дааскан болгаш оларның күүселдизиниң дугайында отчеттарны квартал санында кириерин оларга онааган.

Бистиң корр.

Чазак Даргазының дорт эфиринден

ХАМЫК УЖУР АКЦИА- ТӨГЕРИКТЕ ЭВЕС...

Эрткен субботада, апрель 9-та, «Күрүнең телевизия телевидение болгаш радио-дамчыдылга компаниязы «Тыва» ФКУБ-туң телеканалына Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың республиканың 2005 чылда бюджетиниң хүлээп алышының холбашкан дорт эфири болуп эрткен. Орус болгаш тыва дылда 40 минутаның дургузунда үргүлчүлзүн дамчыдылганы тележурналистер А.Г. Филатенко биле А.Ч. Тюлюш башкарып эрттирген.

Бистиң номчукчуларыбыстың кичээңгейинге ук дорт эфирниң стенограмманың кол утказын бараалгаттывыс.

Филатенко А.Г.: Бюджеттин төлөвилелин республиканың Чазаа өй-шаанда ажилдап кылган деп билир мен. Чөпшээржилге ко-

миссиязын тургускан, ол эдилгелерни кады ажилдап кылган болгай. Республиканың Баштыңы кижжи болганыңарда, амгы бай-

далды канчаар үнөлээр-дир Силер, чүге депутаттар бюджетти хүлээп албайн турарыл?
(Уланчызы 2-ги арында).

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарына Кыйгыры

Бистер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының Россия Федерациязының Чазааның Даргазы М.Е. Фрадковка Тыва Республикага даштыкы эргелеп-башкарылганы кириерин дилзэн кыйгырыын буруу шаап тур бис. Чүү ындыг эргелеп-башкарылгал дээрзин билбес-даа болзувусса, чүнү күзеп турарыңар биске билдингир – бүгү чоннуң соңгуп алганы республика баштыңын солууру-дур. А ол дээрге бүгүдөгө билдингир: эрге-чагыргага, улус ажил-агыйыңа болгаш социал амыдыралга кризис-тир – чаңгыс сөсбиле чугаалаарга, хөлзээзин-дир, ында эки чүү-даа чок.

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының аразыңга чөрүлдээлер моон мурнунда-даа турган, ынчалза-даа ол шак мынчалдыр чидигленип көрбээн. Мында кара чаңгыс сорулгалыг: чазакка болгаш чонга-ла багай болза, оларга эки дзэн чамдык депутаттарның чараш эвес ролу илези-биле көстүп турар-дыр.

Саадаш туруп берген бюджет чорудулгазында Чазактың болгаш оон Даргазының буруузу чок деп бадыткап шыдавас бис. Чазактың дүжүмөттеринде бодун тогдунар, идээргек чорук болгаш бюрократизм четчир. Ынчалза-даа ол дээрге, хамык херекти чоннуң эрге-ажыктарын тооп көрбейн, чидиглендирери дивээни-дир, чоннуң эрге-ажыктарын хоойлужудулга органында силер төлээлеп турар болгай силер. Силер чоннуң эрге-ажыктарын тооп көрбейн бардыңар. Силерниң хөделишкениңерниң уржуундан, бюджеттин хүлээп алдынмааныңдан республиканың экономиказынга болгаш оон социал адырынга эгээртинмес когарал чедиртинген. Ол дээрге бистерге, силерниң соңгукчуларыңарга, чедиртинген когарал-

дыр! 15 муң ажыг кижжи - күш-ажылдың, дайын тылының хоочуннары, репрессияга таварышканнар регионалдыг даңзы езугаар ай санында акша төлевирлерин манап турар. Республикага болгаш бөдүүн чонга хора чедирер эргени силерге бербээн бис.

Чоннуң эрге-ажыын бодааш ынчаар аажылап турарыңарны солуннарда бижип турар-дыр силер. Республикага даштыкы эргелеп-башкарылганы кириериниң дугайында негелдени РФ-тиң Чазааның Даргазына кириериниң бетинде кайыңар бистер-биле, чон-биле сүмелешти? Мындыг шыңгы айтырыг, бир-тээ ындыг эгелээшкин республиканың эрге-чагырга структуразындан үнген болганда, чоннуң киржилгези чокка, оон чөпшээрели чокка шитпирлеттинмес ужурулг. Бистиң-биле кым-даа сүмелешпээн. Ол дээрге силерниң база чүгел силерниң эгелээшкиниңер-дир. Бүгү парламентиниң туржук, харын-даа бүгү Хоойлужудулга палатазының эвес, а оон 12-ле борбак депутадының. Эргеңер ажыр боттарыңарга эрге онаанып, хөлүн эрттире бербээн силер бе?

Бистер, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары, силерден, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында бистиң төлээлекчилеривистен, дараазында чүүлдерни негеп тур бис:

1. 2005 чылда республика бюджетин дарый хүлээп алырын.
2. Республиканың ат-алдарын баксыраткан РФ-тиң Чазааның Даргазы М.Е. Фрадковка кыйгырыңарны доп-дораан дедир кыйгыртырын.

В.Ч. Байлак, Х.Л. Даржаа, А.Я. Загайнов, А.А. Зайцева, Н.И. Иванов, Ю.З. Ковенский, Ф.И. Килин, И.Г. Лавриненко, К.А. Маспук-оол, М.М. Оюн, Д.Б. Ондар, Г.Г. Пестерова, Ф.А. Тулицын, В.П. Филипов, Д.С. Хайылак, М.А. Чигридов, М.К. Шырап.

Кажан? Кага? Чүү?

Номну ыдыктаан

«Шивалха Ринпоче болгаш Бойдусады суруганы». 2004 чылдың апрель, август-декабрь айларында Индияның Дрепуң Гомаң хүрээзинден Шивалха Ринпоче Башкының Тывага кээп чорааш, республиканың чурттакчылыг черлеринге кылган ажылдарын база Кызылда Ыдыктыг Бойдусады суруганының тыва чонга ужуру-дузазын, туттунганының төөгүзүн бижээн номун А.Ш. Бодур-Ооржак ынчаар адаан.

Бо номнуң онзагай бир талазы — ону автор Анета Шериг-ооловна Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкының 70 харыңга тураскааткан.

Апрель 10-да Улусчу чогаалдылга бажыңыңа «Шивалха Ринпоче болгаш Бойдусады суруганы» деп номнуң чырыкче парлаттынып үнгенинге тураскааткан байырлал езулалыңа номну ыдыктаан. Номну автор бир дугаарында XIV Далай-Лама Башкыже чоруткан.

Номнуң байырлалыңа сөс ап чүве чугаалааннар тыва черге эрте-бурунгу сарыг шажынның улам сайзырап хөгжүүрүңге бо ном улуг салдарлыг болур дээрзин демделгээнер. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак номнуң ужуру-дузазын үнелеп, оон авторунга, тургузукчуларыңа, ону үндүрениге киришкен бүгү кижилерге байыр чедирген.

Студенчи час

Апрель 9-та Улусчу чогаалдылга бажыңыңа Кызыл хоорайның аныктар политиказы болгаш спорт комитети Тиелелгениң 60 чылыңга тураскаадып, «Студенчи час» деп республика фестивалын эрттирген.

Фестивальга Тываның күрүне университетиниң, көдээ ажил-агый, автоорук, экономика болгаш эрге-хоойлу техникумнарының, эмчи, уран чүүл училищелериниң коллективтери уран чүүлге маргышкан. Бо фестивалдың түңнели-биле 30 студент Пермь хоорайга болуп эртер фестивалга киржир.

«Найдал-2005»

Март төңчүзүндө Улан-Удэ хоорайга 1 дугаар делегей чергелиг «Найдал-2005» деп хөгжүм мөөрейи болуп эрткен.

Аңаа Тыва Республиканы төлээлеп, республиканың нити билигнин хөгжүм-уран чүүл школа-интернадының өөреникчилери чедишкенин киришкеш келген. Ук школаның баян клазының башкызы Виктор Чимит-оолович Кууларга Россияның Культура фондузунун президентизи Никита Михалков ат салган байырлыг бижикти Бурят Республиканың культура сайыды В.Б. Прокопьев «Найдал-2005» хөгжүм мөөрейинге лауреатты белеткээни дээш тывыскаан. «Делегей чергелиг

мөөрейге бичи хөгжүмчүлери тергини кылдыр белеткээниңер дээш байыр чедирип тур бис. Силерниң ажил-амыдыралыңар келир үениң хөгжүмчүлериңге, аныак-өскенге эки үлегер-чижек-тир» деп ында бижээн. Виктор Чимит-ооловичиниң болгаш оон өөреникчилериниң дугайында «Шынның» дараазында дугаарындан номчуур силер.

Улустуң чогаалчызы болган

Эрткен пятницада С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдылга төвүңге чогаалчы Екатерина Танованың 70 харлааныңга тураскааткан байырлыг кезээ болган.

Аңаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржак «Тываның Улустуң чогаалчызы» деп хүндүлүг атты Екатерина Түктүг-ооловнага тывыскаш, байыр чедирип чүве чугаалаан. Оон аңгыда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К. Ооржак база чогаалчыга байыр чедирген.

Байырлыг кезээге Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Т.Ч. Давааның удуртканы сургууларның хорунуң, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистериниң болгаш күрүне филармониязының симфониктиг оркестриниң киржилгези-биле солун концертти чыылганнар улуг сонуургал-биле көргөн.

Бедик шаңнал-биле «Шынның» хөй санныг номчукчуларының болгаш бижикчилериниң өмүнээзинден Екатерина Түктүг-ооловнага изиг байыр!

Иви, тебе өзүлдеги

Апрель 8-те Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы коллегия хурал эрттирген. Аңаа 2005 чылдың бирги кварталын түңнөп чугаалашкан.

Мал ажилының талазы-биле алырга, сүт, эт болгаш дагаа чуургазы эрткен чылдың баштайгы үш айындан элзэн кызырылган. Малдың эш санын камгалап алырыңа хамаарыштыр иви — 32,7 хуу, төве — 3 хуу өскөн, а шээр болгаш бода мал, хаваның саны кызырылган. Ол 2,5 ай дургузунда үргүлчүлээшкинниң дыңзыг соок болгаш улуг харлыг кыш болганы-биле холбашкан. Ынчалзажок чамдык кожууннарның удуртукчулары хары-салга чок болуп, үе-шаанда чогуур хемчеглерни албайн барганындан каража улуг болганын демделгээ.

Эки түңнелдерни Кызылдың, Хову-Аксының болгаш Ак-Довураттың хлеб быжырап черлери чедип алган. Часкы тарылга ажилдарыңа техниканың белеткели акша-төгериктиң чогу-биле эрткен чылдан элзэн озалдап турар. Үрезин-биле Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Таңды 61-87 хууга белеткелиг.

Бистиң корр.

Бистиң Интернетте адресивис: <http://shyin.tuva.ru>

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ооржак Ш.Д.: Бо айтырыгны улус чугаалажып, ону чөптүү-биле шиитпирлээрин чон негеп турар. Бистиң чурттакчыларывыска, хамаатыларывыска бир-ле дугаарында чугаалап каар дээн чүүлүм чүл дизе, меңээ база республиканың Саң-хөө яамызынга ол бүгү баштайгы шылгалда, баштайгы арга-дуржулга эвес-тир. Мооң мурнунда дыка берге үелерни ажып эртип келдивис, 1992 чылды - рынок реформаларының эгезин, баштайгы инфляцияны сактып көрээлиңер. Ийги дефолт 1998 чылда болду. Коргунчуг үелер турду. Ынчан акша-төгериң чок, кывар-чаар материалдар, хөмүр садып алыр хөреңгилер чок, башкыларның болгаш эмчилерниң шалыңын кайыын тывары безин билдинмейн турду. Ол берге үелерде безин күштүг оппозиция турган-на болгай. Ынчалза-даа бис бот-боттарывысты билчип, эп-чөптү чедип ап келдивис.

1998 чылдың августа рубльдин буураашкынының соонда чылдарны деңнеп көрээлиңер. 1999 чылда саң-хөө бюджет курлавырларының ниити хемчээли 2 ажыг катап өстү, 5 млрд. рубль турду. Эрткен чылын ук көргүзүг 10,2 млрд. рубль болган. 2005 чылда ону барык 11 ажыг млрд. рубль кылдыр планнадывыс.

Шалың акшазы өскөн, бир кижиге онааштыр орулгаларның хемчээли 3,5 катап бедээн. Республикада ортумак айның шалыңы 5 муң ажыг рубль. Чурттакчы чоннуң кижги бүрүзүңге онааштыр орулгалар 3.340 рубльге чедир өскөн. Ол дээрге 100 ажыг доллар-дыр. А Россияда ортумак шалыңның хемчээли 200 биичи-ле ажыг доллар. 15-16 долларга озалдап чоруп олураывыс-тыр. Реформаларның эгезинде барык ийи катап чыдып калган турдувус. Бир кижиге онааштыр ортумак орулгалар талазы-биле 70-80 хуу чыдып калган бис, чүге дизе бистиңде чаш уругларның бот-деңзизи 33 хуу болуп турар, Россияда чаш уругларның бот-деңзизи ажыл кылып шыдаар назылыг кижилерге хамаарыштыр 18 хуу болуп турар. Эскээр чугаалаарга, республикавыс аныяк, мында чаш уругларның төрүттүнер чоруу ниити Россияда көргүзүгден ийи ажыг катап бедик. Россияда уругларның төрүттүнген чоруу 9,4 хуу.

1995 чылдың соонда үелерниң дургузунда бүдүрүүшкүн, деңнештирген өртектөр-биле алырга, 45 хууга өскөн. А бир эвес ниити санаашкын-биле алыр чүве болза, 5 ажыг катап өскөн. В.В. Путин чоокку 7 чылдың дургузунда ниити иштики регионалдыг продуктуу ийи катап өстүрерин, ооң күсели-биле яды-түреңги чорукка удур демисежирин биске чугаалаан болгай. Эскээр чугаалаарга, республика бюджетиниң хевирлээшкени социал угланышкынныг болган. Бюджеттиң кол нуруузу социал адырже, эмчилерниң болгаш башкыларның шалыңының төлеверинче, шалың өстүрүлгезинче угланган. Ооң ниити хемчээли республика бюджетиниң 70 ажыг хуузу болуп турар.

Бо бүгүде Чазактың шын эвес политиказы кайдал деп, айтырыг тургустунуп келир. Башкыларның болгаш эмчилерниң шалыңын өстүреринге Чазак удурланып турар чүве бе? Чок болбайн аан. Чазак уруглар пособиелерин

ХАМЫК УЖУР АКША-ТӨГЕРИКТЕ ЭВЕС...

төлээринге удур бе? Чок.

Бис эрткен чылын шалыңны өстүрдүвүс. Ынчан мен башкыларга, эмчилерге мынча деп чугаалаан болгай мен: 2005 чылдың январь 1-ден шалың акшазын өстүргени — бистиң ниити өөрүшкүвүс-түр, ол дээрге РФ-тиң Чазаның политиказы-дыр. Ынчалза-даа ол дээрге республиканың Чазанга кончуг аар чүк-түр деп. Эрткен чылын өстүрген шалыңны төлээринге 500 ажыг млн. рубльди тып шыдаан болгай бис.

Бо чылдың бирги кварталында он ийиниң бириниң акшаландырышыкыны-биле март айга чедир шалыңны шилчиттивис. А ынчаарга чүү болганыл деп айтырар боор силер. Ол дээрге К. А. Бичелдейниң, С. С. Конвизитиң политиказы-дыр. Аңаа немей Василий Майлович баштаан Хоойлужудулга палатазының удуртулганың политиказы-дыр. Хамык ужур акша-төгериңге-даа эвес, хамык ужур зоотехник Оюн, азы филолог Бичелдей, азы тудугжу Сафрин саң-хөө кризисиниң берге байдалдарында ажылдап каапкан дээди эртемниг саң-хөөчү, профессионал, саң-хөө сайыдының оралакчызы Т.М. Григорьевадан артык эки санап билиринде-даа эвес. Хамык ужур — губернаторларны соңгурунун хевир-майының ескерилгенинде. Ам губернаторларны дорт соңгулдалар-биле эвес, а РФ-тиң Президентизиниң саналдааны-биле Россия Федерациязының хоойлужудулга хуралдарын таварыштыр соңгуур апарган. Хамык политиканың ужур-утказы мында чыдар болбазыкпе.

Телефон-биле студияже дорт келген айтырыг: **Мени Валентина Достак дээр. Мени дүвүредип чоруур бир айтырыг бар. Улуг Хуралдың адаккы палатазында саң-хөө сайгарып билир кижиге бар бе? Саң-хөө орта билбизинден бюджетти хүлээп чадап турар ирги бе азы силерге өжешкеш, ону саададып турар бе?**

Ооржак Ш.Д.: Адаккы палатаның 23 депутады ниитизи-биле дуржулгалыг, эртем-билини четчир улус-тур. А бюджет комитетинге турган бистиң аныяк депутадывыс чок апарганы кончуг харааданчыг болду. Василий Хуреш-оолович Иргит кончуг шыырак билиглиг, саң-хөөнүң эге чадазындан эгелээш ажылдап каапкан кижиге-дир. Ол кижиге турда бюджет, саң-хөөнү Чазак-биле кончуг эки сайгарып турган.

Ам ол бюджет комитетинде 2 кижиге ажылдап турар. Бирээзи кымыл дээрге Сафрин, ол тудугжу кижиге чүве-дир. А өскези кымыл дээрге, Бичелдей-дир, ол дыл доктору, улуг эртемден кижиге-дир. Парламенттиге ажылдап чорааш, бюджетти эки билер мен дээрге, кайын болур. Бюджет, саң-хөөнү билерде тускай академия, тускай дээди эртемни өөренип эртип алыр болгай. Аңаа-ла статьяларда саннар көрүп алгаш, бюджет билер мен дээрге, берге апаар.

Ынчаарга ол бюджет комитетинче өске кижиге кирип болбас турган бе? Болур турган. Ында эртем кандидады, хөй чылдарда ажылдап каапкан Хонук-оол Дор-

жуевич-даа, кожууннарга, бүдүрүлгелерге, яамыларга хөй чылдарда ажылдап каапкан өске-даа шыырак кижилер бар. Ол кижилерниң аразындан соңгуур турбуже, Хоойлужудулга палатазының Даргазы ук комитеттиң даргазынче дыл эртемдени Каадыроол Алексеевичини салыр дээш янзы-бүрү чүүлдерни кылып турарындан ол бүгү бюджетке шаптаразының болуп турар.

Ийи дугаарында, комитеттерниң тургузуу база кончуг нарын. 23 депутат бар-дыр. Палатада шупту 10 комитет бар. Ийи дарганы — Оюн биле Вальковту санавааска, 21 кижиге артып каар. Оларны үлээрге, бир комитетке база бир комиссияга 1,6 кижиге онаажыр. Ийи кижиге канчпал хурал эрттирерил? Чазак кезигүннери ынаар хөй кижиге баар болгай. Ийи кижиге комитет хуралы эрттирп шыдавазындан өске комитеттерни база аңаа киржиңер дээр. Ынчап келирге, биеэги-ле Каадыроол Алексеевич кылаштап кээр. Соңгу чүктүң, азы көдээ ажыл-агый-даа комитетиниң хуралынга ол чедип кээр. Ынчангаш шиитпир-даа үндүрбес, мынчаар долганый-ла турар. Ынчангаш будулгаазын иштики структурадан база болуп турар, албан-биле бюджет комитетинге билер кижилерни салбайн турарындан база болуп турар.

Тюлюш А.Ч.: Ынчап келирге депутаттар бюджетти өжөгөргөн хүлээп албайн турар деп чугаалап болур бе?

Ооржак Ш.Д.: Эжегерээн хүлээп албайн турар. 11 млрд. рубль деп чүвени көрүңер. 1995 чылга көөрдө, 5 катап көвей, кончуг улуг бюджет. Мынча акшаны бюджетке көрүп каарга, ону хүлээп албайн турары кайгамчык. Ында четпестер бар болбайн канчаар. Ынчалза-даа ону политикаже шилчиткен ажыгы чүл?

Филатенко А.Г.: Ындыг болзажок Хоойлужудулга палатазының депутаттары оларның негелделерин март 14-те Новосибирскиге болуп эрткен чөвүлел хуралга Сибирь федералдыг округ дөткөөн дээрзинг база олар хуралдың протоколунга дүүштүр хөдөлгөн бис деп бадыткап турарлар болгай. Ол, шынап-ла, ындыг бе?

Ооржак Ш.Д.: Сибирь федералдыг округка хамаарыштыр алыр чүве болза, кончуг аар-берге үелерде безин ооң деңгелинче үнмейн келген бис. Ол дээрге Хоойлужудулга палатазының удуртулганың политиктиг частыры-дыр. Чүге меңээ келбээнил, чүге Тывада кол федералдыг инспектор Виктор Иванович Чернышевка барбааныл? Чүге чугаалажыры-биле бистиң биле стол артынга олурбааныл? Аңаа-ла куруг черге бюджетти хүлээп албайн баргаш, федералдыг округче маңнашкан ажыгы чүл? Сибирь федералдыг округтан олар чүнү негээнил? Бирги чөвүлдээ бюджеттиң орулгалыг баазаны-биле холбашкан. Бирги номчулгада чүнү сайгарып турганыл? Ол дээрге 4 көргүзүг-дүр: бюджеттиң орулгалары, чарыг-

далдары, чедишпес база артык-шилдыг кезектери, инфляцияның деңгели. Ооң-биле кады-кожа республиканың иштики өрезин сайгарган. Бюджеттиң чарыгдалдыг болгаш орулгалыг кезээнден барымдаалаан иштики өре.

Орулгалыг кезектиң талазы-биле бистиң улусу-вус күш-ажыл балансынын шын эвес санаан, орулгаларывыс үндүрүг инспекциязының киригени хемчээлдерден бедик турар ужурлуг дээрзин шынзыдып турар. Бис орулгаларывыс хөй болур ужурлуг деп чугаалап турган бис. Олар орулгалар эвээш болур ужурлуг деп чугаалап турар. Ынчаар чугаалап турарының ужур чүдөл? Чүнү-даа кылбас дээштиң ынчап турары ол-дур, үндүрүг инспекциязы чүнү-даа кылбайн турар бол, ай санында шаңнал акшазын ап турар. Маңаа холбаштыр бистиңде мынчаар чугаалап турар: Россияда бир чурттакчыга онааштыр 20 муң рубльдин үндүрүглерин чыып турар, а Тывада - 4,5 катап эвээш деп. Маңаа эдилгелер коэффициентин кириээлиңер. Россияга көөрдө чаш уругларның саны бистиңде ийи катап хөй-дүр. Ону алырга безин, канчаарга-даа, үндүрүглерни чурттакчы чоннуң кижиге бүрүзүңге онааштыр ийи ажыг катап эвээшти хавырып турар ышкажыл. Хоойлужудулга палатазы, В.М. Оюн үндүрүгжүлдерден «Чүге черле багай ажылдап турар силер? Чүге үндүрүглерни багай чыып турар силер? Чүге кожууннарда ажылыңар баксырааныл? Чүге кожууннарда үндүрүг албанын кызырган силер?» деп айтырыларың орнунга, оларга дүжүп берип, «е, Чазак, бюджеттиң орулгалыг баазаны кызырыңар» дээрге канчпал болурул. Чөрүлдээлерниң ужур бо-дур. Сибирь федералдыг округ чүү дээнил: орулгалыг баазаны кызырып болбас диген. Оон туржук Россияның Саң-хөө яамызы орулгалыг баазаны көвүдеди санаан. Орулга баазаның талазы-биле силерниң өзүлде темпир чылда 28-30 хуу-дур. Темпирлерни ол-ла хевээр арттырыңар, Чазактыы шын-дур дээр болгай. Маңаа улуг секти салып каалыңар. Бо талазы-биле Чазактың туружу шын.

Шалың акшазын 20 хууга бедидерин чедип алдывыс деп депутаттар чугаалап турар-дыр. Чон мегелээн ажыгы чок, Каадыроол Алексеевич! Февральда бедиткен шалыңны төледивис бе? Төледивис. Марттың бедиткен акшазын шилчиттивис бе? Шилчидип тур бис. Бир эвес эрткен чылдарда бюджет адырының ажылдакчыларынга ай санында 238-242 млн. рубльди шалың акшазынга шилчидип берип турган болзувусса, ам 268-280 млн. рубльди шилчидип тур бис. Чон мегелээн ажыгы чүл? Ырак барбайн, №1 школага чеде бергеш, ооң директорундан, башкыларындан: «А силер бедиткен шалыңны алдыңар бе азы албадыңар бе?» айтырыпса, чүзү канчпал баар боор. Чазак бедиткен шалыңны төлөп бербейн турар деп телевидение дамчыштыр чон мегелээн

ажыгы чүл? Чазак өстүргөн шалыңны төлөп берип тур ышкажыл.

Россия Федерациязының 89 субъектинин аразында бедик дотациялыг 42 регион бар. Кажан эрткен чылдың октябрь 24-те бодумнуң отчедумну албан езузу-биле кылып, республиканың 2005 чылда бюджетиниң талазы-биле медеглел кылганымда, Михаил Ефимович Фрадков ол-ла дораан Кудрин биле Голиковага федерацияның бедик дотациялыг субъектилериниң удуртукчуларын чалааш, сайгаржырын дааскан. Чоорту сайгаржы-сайгаржы кээривиске, 42 губернаторларның аразындан Татьяна Алексеевна чүгле мени чалап алгаш, айтырыларны чугаалашты. Шалың акшазынга хамаарыштыр алыр чүве болза, ону бис албан төлөп бээр бис деп чугаалады. Бистиң санаанывыс-биле алырга, силерге эвээш-ле дизе, 960 млн. рубльди немей үндүрүп бээр эргежок чугула-дыр, ынчангаш силерге бис апрель, июль, октябрь айларда дузалаар бис диген. А ам кээп депутаттар шалың акшазын өстүрерин чедип алган бис, Сибирь федералдыг округ бисти дөткөөн деп чугаалап турлар. Шынында ону РФ-тиң Саң-хөө яамызынга бис-ле чедип алдывыс ышкажыл.

А ам биске дамчыдып берген профтехучилищелерге чажыра артыктап алган акшаларывыс дугайында. ПТУ-ларны акшаландырыңарга депутаттар ам 315 млн. рубльди салган-дыр. Бир-тээ олар орулгалыг баазаны бедидерин күзевейн турар болганда, республика бюджетиниң орулгаларын 315 млн. рубльге хөөдөр, ооң чарыгдалдарын 75 млн. рубльге таарыштырар ужурга таваржып турар бис. Чарыгдалдарны таарыштырар деп чүл? Ол дээрге капитал септелгеге, оттулар чүүлге болгаш бистиң уругларывыска көрдүнгөн хөреңгилерни кызырары азы бюджеттиң чамдык чүүлдерин ап каары-дыр. Депутаттар Сибирьниң федералдыг округу бисти дөткөөн дигип турар. Ону деткимче дээр бе ынчаш?

Кызыл хоорайга хамаарыштыр. Кызылга аңгы статья-биле 72 млн. рубльди үзүп бээр деп чүүл-биле чөпшээрешпейн турар бис. Эрткен чылын республиканың бүгү бюджет курлавырлары 10,2 млрд. рубль болган. Ол дээрге 320 ажыг миллион доллар-дыр. Бүдүн Моолдуң бюджетти. Ол бүгү Киргизияның бюджетинден безин хөй деп чугаалап болур мен. Эрткен чылын 10,2 млрд. рубльге күсөттинген бюджеттиң 5,2 миллиарды Кызыл хоорайга онаашкан. Кызылда чурттакчы чоннуң 30 хуузу чурттап турар, ол хирезинде ол республика бюджетиниң чартыын ажылаан-дыр. Бо чылгы бюджетте көрдүнгөн 11 млрд. рубльдин 5,9 миллиарды база-ла найысылалга онаажып турар. Чүгле Кызылда капитал тудугга безин 400 млн. рубль чарыгдаттынар. Барык-ла 6 млрд. хире акшалыг тургаш, Рабочая кудумчузу асфальтылаарынга, бок төгөр станцияның тудуунга, хоорай хөөрүнүң чагаайжыдылганынга көрдүнгөн 72 млн. рубльди долгандыр 3 ай сайгаржып, шуугажып кээр деп чүү адам чүвөл. Ол бүгүнү ийиги номчулгада сайгарып чугаалажыры көрдүнгөн турда-ла аан. Ындыг чүүл федералдыг округка шынзыдылган бе ынчаш? Бистиң депутаттарывыс маңаа саң-хөө оюнуң дүрүмнерин билбизин көргүскөн.

(Уланчызы 6-гы арында).

Бай-Тайганың №13 девискээр соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат Алексей Иванович ОЧУР

1952 чылдың июнь 16-да Бай-Тайга кожуунун Тээли суурга хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнген. Ачазы Очур Иван Дембирелович – бухгалтер, совет партияның ажылдакчызы, авазы Очур (Авыр-оол) Феня Салчаковна башкы чорааннар. Кады төрөөн 5 оолдарның акызы, угбалыгы.

1968 чылда Тээли ортумак школазын дооскаш, улаштыр Москваның күрүнө университетинге өөренип киргеш, 1975 чылда дооскаш дээди эртемниг математика мергежилдин чедип алган.

1975-1987 чылдарда А. Очур Кызылда күрүнениң башкы институтунун математика кафедрасының ассистентизи база улуг башкы болуп ажилдаан. Ол-ла үелерде Ленинградта күрүнениң башкы институтунун аспирантурасынга өөренип, эртем ажылдарын кылып эгелзэн. Ол — нарын сан талазы-

биле 7 эртем ажылдарының автору, бешки класстың математика номуңу орус дылдан тыва дылче очулдурукчузу.

1987-1993 чылдарда Кызылда күрүнениң педагогика институтунун физика-математика факультетинин деканынга ажилдаан. Алексей Очур институтка ажилдап келген үезинде башкылар болгаш студентилер-биле ажилдап билерин көргүзүп, оларның хүндүткелин чаалап алган. Улус өөредилгезинге чедишкенин ажилы дээш, «Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергиленини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Ооң өөреникчилери Тыва Республиканың аңгы-аңгы булуңнарында школаларда математика, физика эртемнерин башкылап база өске-даа черлерде чедишкенин ажилдап чоруурлар.

1993-1997 чылдарда республиканың улус өөредилгезинин сайыдының оралакчызынга томуй-

латкаш ажилдап турда, Алексей Иванович Очурну Тыва Республиканың Чазаның Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызынга депшиткен. Бо

берге үелерде уруглар ясли-садтарын, школаларны социал ужур-дузалыг объектилерни хагдырбазы дээш, интернаттарда, тускай школа-интернаттарда өөренип, чурттап турар уругларның байдалын экижидер, эргажыын камгалаар, өөреникчилерниң чайгы дыштанылганын организастаар, чединмес өгбүлелерге дуза чедирер дээш, оон-даа өске организастыг ажилдарны боттандыраарынга эвээш звес үлүг-хуузуң кириген. Ол-ла үелерде удуртуп-баштаар билерин бедидер талазы-биле улаштыр өөренип, Россия Федерациязының Президентизинин чанында Россия Федерациязының күрүнө албан-хаакчыларының академиязын экономист-менеджер мергежилдиг дооскан.

1998-2004 чылдарда Алексей Иванович Очур Тыва Республиканың Дээди, Улуг Хуралдарның (парламентизинин) Даргазының дузалакчызы, Аппарат удурткучу болуп ажилдаан.

2004 чылдан бо хүннерге чедир Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында бүрүн эргелиг төлээзи болуп ажилдап турар.

Күүсекчи болгаш хоойлужудулга органныңга ажилдап келгеш, А.И. Очур ботидепкейлиг, негелделиг, бедик мергежилдиг, федералдыг болгаш республика хоойлуларын эки билер удурткучу-специалист кылдыр, чонга мааарылгазы хүндүткелдиг, ээлдек-эвилек болуп, бодун көргүзүп шыдаан. Улус-чонун амыдыралын экижидери-биле хүлээп алдынган хоойлуларда ооң киржилгези эвээш звес.

А.И. Очур спорттун самбо хүреш, хол бөмбүү, баскетбол, шыдыраа хевирлеринге ынак. 1974-1975 чылдарда самбо хүрешке Москва хоорайның студентилер аразынга чемпиону, ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат.

Алексей Иванович Очур өгбүлелиг, бир уруглуг.

Хүндүлүг бай-тайгажылар! Алексей Иванович Очурну депутат кылдыр соңгуп алзыңарза, шын шилилгени кылып, кожууннуң сайзыраарынга, чоннуң амыдыралын экижидеринге дээштиг дузаны алганыңарның магадылалы ол.

Деткичи бөлүк.

Бай-Тайганың №13 девискээр соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат Алексей Иванович Очурнуң ПРОГРАММАЗЫ

2004-2005 чылдар Россия Федерациязында онзагай чылдар болуп турар. Россия Федерациязында регионнарның ажыл-агыйыңче, амыдырал-чуртталгазынче күрүнө чагырга органның дорт киржилгезин күштелдирген, 2005 чылдын январь 1-ден эгелеп «Россия Федерацияда тус черлерниң бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптери» деп Федералдыг хоойлу долзуу-биле күш кирген, 122 дугаарлыг Федералдыг хоойлу биле төптүн, регионнарның база тус черлерниң бот-башкарылганының бүрүн эргелерин аңгылаан, оларның ажыл-агыйының, чоннуң аңгы-аңгы айтырыглар шийтпирлээр мандатарын чарган, күүседир харысалгазын улгаттырган. Ынчангаш бир звес Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга чаңгыс чер-чурттугларым бай-тайгажылар соңгуп алып болза, сонгукчулар-биле тудуш харылзаалыг ажилдап тургаш, үр звес үе иштинде-даа болза, дараазында чүүлдерни амыдыралга

боттандыраар дээш ажилдаар мен.

Бирээде, Россия Федерациязының хоойлуларынга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлуларын ажилдап кылырынга болгаш оларны хүлээп алырынга идепкейлиг киржир. Ылаңгыя чоннуң амыдыралын, социал байдалын экижидип болур, кадык камгалал, өөредилге база эртем чедип алып айтырыгларны шийтпирлеп турар хоойлуларны деткиер.

Ийде, мооң мурнунда №13 соңгулда округундан Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутады Б.К. Күдеректин сонгукчулар-биле кады кылып, тургузуп турган айтырыгларын чедир шийтпирлээр. Хөй ажы-төлдүг, чединмес өг-бүлелерге, бот иелерге күрүнөдөн материалдыг болгаш моральдыг деткимче чедирерин уламчылаар. Уругларны чайгы дыштанылгаче хаара тударыңче, оларның санын көвүдөдир талазы-биле министерстволар, ведомстволар база фондулар таварыштыр ажилдаар.

Үште, кожууннуң бюджет акшаландырышының көвүдөдир, чээли, тудуг тудар болгаш өске-

даа инвестиция айтырыгларын республика бюджетинин дугайында хоойлуну Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы көрүп турар үеде идепкейлиг киржир, туржур. Ылаңгыя Тээли суурга школа, төп библиотека тудууларының төлөвилел-смета документациязын ажилдап кылырынга болгаш тудуп эгелээринге сагыш салыр.

Дөртте, сөөлгү үеде тус чер бот-башкарылга органның эргелерин бедидер база харысалгазын улгаттыраар, суму бүрүзү, кожуун боттары бюджеттиг, социал экономиктиг хөгжүлдө талазы-биле тускай программаларлыг турар ужурлуг деп, хоойлу негеп турар. Чон-биле сүмележип тургаш, тус чер чагыргалары-биле кады шак мындыг программаларны чогаадып кылыр болгаш хүлээп алырынга дуза чедирер.

Беште, кожуунда ортумак школаларны, профтехучилищелерни, уруглар садтарын хагдырбас болгаш кызырбас кылдыр, харын-даа оларны компьютерлер-биле хандыраарыңче, чаа өөредилге база кижизидилге

технологияларын ажылыңче киреринге болгаш өске-даа материал-техниктиг баазаны быжыглаарыңче кичээңгей салыр. Кожуун школаларының доозукчулары дээди, ортумак тускай өөредилге черлеринге кирип, эртем чедип алырынга өөредилге черлеринин удурткучулары-биле дугуржулга езугаар, белеткел курстары база профессионал угланышкын ажилдарын таварыштыр боттук дузаны чедирер.

Алдыда, кожууннуң төп эмнелгезинин, сумуларның эмнелге пунктуларының материал-техниктиг чепсегленишкениңче, эмнелге дериг-херекселдери-биле база хоойлу езугаар халас эм-таң алып ужурлуг хоочуннарның хандырылганыңче кичээңгейни улгаттыраар.

Чедиде, кайгамчык уран-чеченнерниң, ус-шеверлерниң, ыраажыларның чурту Бай-Тайганың моон-даа ыңай культура талазы-биле сайзыраарыңга көдээ культура бажыңарының, библиотекаларының акшаландырышының долзуу-биле хандыраарың, материал-техниктиг бааза-

зын быжыглаарың Культура яамызының удуртлугузының мурнунга тургузар.

Сесте, биче бүдүрүлгелеринин, арат-тараачын болгаш хууда дузалал ажыл-агыйларның продукция бүдүрерин көвүдөдиринге, оларны сайзырадырыңга, санын көвүдөдиринге хоойлуларда кирдинген бар аргаларны, бюджет акшаларын ажыглап база чээли механизмнерни кириштирип тургаш, шыдаар шаабиле деткимчени көргүзөр.

Тоста, кожуунга массалыг спортту сайзырадырыңга, спортчу площадкаларны тударыңга база септээринге, шыырак спортчуларга ам-даа дуза чедирерин уламчылаар.

Онда, шупту ажилдарны чүгле чон-биле ужуражып, сүмележип, силерниң соңгуп алган кожууннуң, суурнуң удурткучулары-биле кады ажилдап тургаш, кылыр.

Хүндүлүг бай-тайгажылар — чаңгыс чер-чурттугларым! Бүгү бар эртем-билимни, арга-дуржулгамны, харылзааларымны кожууннуң сайзыралыңче, чонунуң чуртталгазын экижидеринче салыр деп чаңгыс күзелдиг мен.

(Өртзэн төлзэн).

Политиктиг шугаашкындан — боттук ажыл-херектерже

ЧОНЧЕ САГЫШ САЛБАЙН ТУРАР

Тыва Республиканың Чазаа 2005 чылда республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелин чогуур үезинде кылгаш, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче киригенин билер мен. Кандыг-даа ажилга четпестер турар-ла болгай, чедир санаттынмаан чүүлдер илерзэн-дир, ону Чазак-биле ажил-агыйжы езу-биле дугуржуп, сүмележип алып кандыг-даа аргалар бар турбуже, орта сылдаглап алгаш, улуг айтырыг көдүрүп, Чазакка удурланып турарын, бодум хуумда, буруу шаап турар мен.

Чазак, ооң Даргазы Ш.Д.Ооржак бистиң республиканың акша-төгериңи че-

дишпес болганындан ону тып алырының болдунар аргаларын ажыглап, чонун ашатпап, түрөтпес дээш бүгү-ле хемчеглерни ап турарын Тываның улуг, биче чурттакчы чону шупту билер. Чонунче сагыш салышкын деп чүве ол звес бе?

Депутаттар белен кылып каан бюджет төлөвилелин бадылап бербейн туруп берген. Ол дээрге Чазакка удурланган каш санныг депутаттарның сарыыл чок чоруу-дур. Ону бодунуң чонунга, сонгукчуларынга удурланган, оларның амыдырал-чуртталгазынче сагыш салбаан ханы звес бодал деп санаар болза, ында кандыг-даа частырыг

чок. Солуннарга Хоойлужудулга палатазының депутатарыңга элзэн каш медгелдерни, кыйгырыгларны парлады, номчуп тур мен. Оларда бюджет бадылавакка кандыг бергедээш-киннерге таваржып эгелзенин бижзэн чорду. Бодур, депутаттарның чонче сагыш салбайн турарының тодаргай херечизи.

Хүндүлүг депутаттар, бүдүрүлгелер, организациялар, чурттакчы чон, ажы-төл акша-көпеекти манап турарын утпаңар!

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧАҢГЫС ДЕМ-БИЛЕ

Эмнелгедө

Эрзин кожуун чагырганың хүлээп ап турар доктаалдарыңга, программаларыңга дүүштүр кожууннуң төп эмнелгези, эпидхайгаарал төвү, культура, өөредилге албан черлери, херээженнер, хоочуннар, эр улус чөвүлелдери, сумуларның арбаннары янзы-бүрү аарыгларны, ылаңгыя халдавырлыг, социал аарыгларга (туберкулез, бруцеллез, гепатит, кеш болгаш шээр) удур профилактика ажилдарын чон ортузунга, өрегелерни кезип чорааш, доктаамал чорудуп турар.

Чижээлээрге, көжүп чоруур флюорография шинчилгезин кожууннуң чонунуң 97 хуузу эрткени — үстүндө адаттыңган албан черлеринин эки ажылы дизе, частырыг болбас.

Мурнуку чылдарга деңнээрге, чоннуң аарыыр чоруунуң эвээжеп турары — кадыкшылга хамаарылгалыг янзы-бүрү хемчеглерни эрттирип, халас эм-биле чингелделиг улусту эмнеп, санаторий, курорттарга дыштандырып турарындан болуп турар. Эрткен

чылын туберкулез, гепатит, бруцеллез, сальмонеллез, дифтериядан аараан улус демдеглеттинмез. Бичии уругларга тарылганы өйшаанда (95 хуу) кылганындан корь, коклюш, скарлатина, дифтериядан олар аарывайн турар. Сифилис 1,8, гонорея 1,5, гепатит 1,6, ижин аарыглары 2 катап эвээжзэн.

Профилактиктиг хемчеглер алдынып турза-даа, чесотка 1,6 катап өскени күрүнө чунар-бажынының чогуңдан болуп турар.

Бичии уругларның өлүп-хораары улуг кезинде социал байдалы багай өгбүлелерде таваржып турар.

Кожуунда 4 сүт күннээзиң ажилдап турары бичии чаштарның кадыын быжыглаарыңга болгаш өзүлдөзүңге улуг деткимче бооп турар.

Чоннуң кадык-чаагай болуруңга, аныктарның хостуг үезин чөп ажыглаарыңга, мөзү-шынар талазы-биле кижизидилгеге Мөрен, Булуң-Бажы сумуларыңга чаа туттунган спорт шөлдери улуг салдарлыг бооп турар. Оларны тударыңга сумуларда чурттакчы чоннуң, албан организация черлеринин киржилгези улуг болганын демдегледип каалыңар.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

“2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында”

Хоойлузудулга палатазы 2005 чылдың январь 26-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың март 17-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
“2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” 2004 чылдың февраль 20-де үнген № 604 УХ-1 (Тувинская правда, 2004 чылдың февраль 27; апрель 15) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 1 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдарын 5156089 муң рубль түңге болгаш орулгаларны 5098532 муң рубль түңге бадылаар.

2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң эң ындыкы дефициттиг хемчээлин 57557 муң рубль түңгү кылдыр доктаадыр.

Тыва Республиканың республика бюджетиниң 57557 муң рубль түңгү дефицитиниң акшаландырышының дөстери кылдыр өске бюджет деңгээлдеринден бюджет чээлиериниң кириштирилгези деп, а ол ышкаш Тыва Республиканың республика бюджетиниң 2004 чылдың январь 1-де байдалы-биле хостуг арткан саң-хөө деп тодарадыр.

2) 21 чүүлдүң бирги абзазын дараазында эдилге-биле бижири:
2004 чылда муниципалитет тургузугларының саң-хөө-биле деткимчезиниң Республика фондузунуң хемчээлин 1761708 муң рубль түңге бадылаар. Муниципалдыг тургузулганың бюджет хандырылганының деңгээлине дотацияларны – 1761708 муң рубль кылдыр доктаадыр.

2) 26' чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай, № 1184 УХ-1, 2005 чылдың апрель 1.

Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганын организаастарының чамдык айтырыгының дугайында

Хоойлузудулга палатазы 2005 чылдың март 16-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың апрель 6-да чүүлдүг деп көргөн

Бо Хоойлу 2003 чылдың октябрь 6-дан № 131 “Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организаастарының ниити принциптериниң дугайында” Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганын организаастарының чамдык айтырыгларын таарыштырып турар.

1 чүүл

1. Муниципалдыг тургузулганын төлээлекчилер органының адын — Төлээлекчилер хуралы (муниципалдыг тургузугнуң ады) деп адаарын доктаадыр.

2. Тус чер чагырганының адын (муниципалдыг тургузугнуң күүсекчи-башкарыкчы органы) — чагырга чери деп адаарын доктаадыр (муниципалдыг тургузугга дүүштүр).

3. Муниципалдыг тургузугнуң баштынын — баштың деп адаарын доктаадыр.

4. Тус чер чагырганының баштынын — чагырга даргазы деп адаарын доктаадыр (муниципалдыг тургузугга дүүштүр).

5. Кызыл хоорайның тус чер чагырганының баштынын адын — Кызыл хоорайның мэри деп адаарын доктаадыр.

6. Кызыл хоорайның тус чер чагырганының адын — Кызыл хоорайның мэриязы деп адаарын доктаадыр.

2 чүүл

Муниципалдыг районнуң (хоорай округу) тус чер чагырганының баштынын албан-дужаалынга кордакчы кандидаттарга дараазында немелде негелделерни тургузар:

1) дээди болгаш ортумак эртеми;
2) удуртукчу албан-дужаалга үш чылдан эвээш эвес ажыл стажы;
3) шийтирип чоораан херээ ал кагдын-маан азы үзе олурбаан херээниң чогу.

3 чүүл

1. Муниципалдыг районнуң (хоорай округу) чагырганының баштынын тус чер бот-башкарылганын организаастарының чамдык айтырыгының дугайында Тыва Республиканың хоойлуларының дамчыдып бергени чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарда федералдыг хоойлуларының, Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш муниципалдыг тургузулганын уставтарының доктаадып тургусканын өйүндө дараазында эргелерни боттандыраар:

1) Тыва Республиканың хоойлулары езугаар тус чер бот-башкарылганын организаастарының чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраары-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле хоойлу-дүрүм актылары

26' чүүл
Тус чер бюджеттеринге удур-дедир санажылга дээш дамчыдып берип турар саң-хөө хуваалдазын бо Хоойлуга 15 капсырылга езугаар бадылаар”;

4) 36 чүүлдүң бирги абзазын дараазында эдилге-биле бижири:

“2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң саң-хөөзүндө орук ажыл-агыйының акшаландырышыныңче 169667 муң рубль түңгү чорудар.”;

5) 36 чүүлдүң чедиги абзазын дараазында эдилге-биле бижири:

“2004 чылда “Орук ажыл-агыйы” адырның талазы-биле чарыгдалдары дараазында хемчеглерже чорудар деп доктаадыр:

(муң рубль)
девискээр орук тудуу болгаш ону катап тудары болгаш оларга бажың-балгат тудуу 15820

девискээр оруктарын ажыглап тудары болгаш ажылдап турар четкилерниң септелгези 11042
орук-ажыглал техниказы садып алыры 3000

“Тыва автоорук” АОЭ-ни тударына чарыгдалдар 28561
мөөңнээштин курлавыры 317
шинчилел-төлөвилел ажылдары 3980
кредитор өрезин төлээринге чарыгдалдар 6947”;

6) 2-9, 11, 14, 15 капсырылгаларны чаа эдилге-биле бижири (кошкан).

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

парлап үндүрер;

2) чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарда тус чер бот-башкарылганын организаастарының ниити принциптериниң дугайында” Федералдыг курлавырларны ажыглаар болгаш саң-хөөну чарыгдар;

3) бүрүн эргелиг күрүне организаастарының чамдык күрүне бот-эргелерин боттандыраарының айтырыгларының талазы-биле хоойлулар негелделеринде хажыдышыкчынарны узуткаарының талазы-биле сагындырыг негелделерин күштүг хоойлузудулгада көрдүнгөн чурум езугаар хомудаар;

2. Муниципалдыг районнуң (хоорай округу) чагырганының баштынын тус чер бот-башкарылганын организаастарының чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарында Тыва Республиканың хоойлуларының дамчыдып берген кезээнге хамаарыштыр хүлээлгелери:

1) Тыва Республиканың хоойлуларының тус чер бот-башкарылганын организаастарына дамчыдып бергени езугаар чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарының талазы-биле тус чер чагырганының ажылын организаастар;

2) Тыва Республиканың хоойлуларының дамчыдып бергени езугаар чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарда тус чер бот-башкарылганын организаастарына берип турар материалдыг курлавырларның камгалалын хандыраар болгаш саң-хөөну тускай сорулгазы езугаар чарыгдар;

3) Тыва Республиканың хоойлуларының дамчыдып бергени езугаар бүрүн эргелиг күрүне организаастарына чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарына хамаарышкан документилерни бээр;

4) чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарының айтырыгының талазы-биле хоойлулар негелделериниң хажыдышыкчынарны узуткаарының дугайында бүрүн эргелиг күрүне организаастарының сагындырыын күүседир;

5) тус чер бот-башкарылганын организаастарының чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандыраарына соксадырының дугайында Тыва Республиканың хоойлузу күштүг болуп киргениниң хүнүндө эгелээш материалдыг курлавырларны болгаш ажыглаттырмаан саң-хөөнү эгидер.

4 чүүл
Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга организаастарының Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганының адырын-да бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

1) тус чер бот-башкарылганын организаастарының дугайында Тыва Республиканың хоойлуларына өскерилгелерни хүлээп алыры болгаш кириери, оларның күүселдезин контролдаары;

2) Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганының дугайында хоойлузудулгазының Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга дүүшкен турарын хандыраары;

3) муниципалитет өңчүзүңгө өңчү-хөрөңги объектилерин дамчыдып бээриниң чурумун таарыштыраары болгаш дамчыдып бээр;

4) республика бюджетине биле тус чер бюджеттериниң аразында хамаарылганы таарыштыраары;

5) күрүнениң кудуку социал стандарттарын хандыраары;

6) тус чер бот-башкарылганын организаастарының чамдык күрүне бүрүн эргелери-биле хандыраары, дамчыдып берген бүрүн эргелерни боттандыраарына херек материалдыг болгаш саң-хөө чүүлдерин дамчыдып бээр, оларның боттандырылганын контролдаары;

7) тус чер бот-башкарылганын хөгжүдериниң республика программаларын хүлээп алыры;

8) тус чер бот-башкарылганын күрүне эрге-чагырга организаастарының хүлээп алган шийтирилгелериниң түңгөндө тургустунуп келгени немелде чарыгдалдарының дедир эгидилгези;

9) хамаатыларның тус чер бот-башкарылганын боттандыраар эргелерин камгалары;

10) тус чер бот-башкарылганын саң-хөө бот-тускай чоруунуң магадылалдарын хандыраары;

11) тус чер бот-башкарылганын организаастарының албан-дужаалдыг кижилериниң сонгулдаларына хамаатыларның бадылаар эргелеринге магадылалдары хандыраары;

12) муниципалитет хоойлу-дүрүмнериниң актыларын күүсетпээни дээш харыысалганы тургузары;

13) муниципалдыг тургузулганы чаартыры;

14) муниципалитет тургузуунуң девискээриниң кызыгаарларын тургузары болгаш өскертири;

15) муниципалдыг тургузугнуң төлээлекчилер органының, муниципалдыг тургузуунуң баштынын, тус чер чагырганының

(муниципалдыг тургузуунуң күүсекчи-айтыкчы органының) адын доктаадып тургузары;

16) Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр муниципалдыг албанның айтырыгының хоойлузудулга езугаар таарыштырылганы;

17) тус чер бот-башкарылганын организаастарының хамаатыларның дилээнге тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижиниң бижимел харыы бээр чурумун болгаш хуусаазын хажытканы дээш административтиг харыысалганы доктаадып тургузары;

18) Россия Федерациязының Бюджет кодекзинге болгаш (азы) Россия Федерациязының үндүрүлгелер болгаш чылдалар дугайында хоойлузудулгазынга, муниципалитет тургузулганының бюджеттеринге дүүштүр Тыва Республиканың бюджетинче шилчидер ужурулг республика үндүрүлгелеринден болгаш чылдаларындан тыртар үндүрүлгелерниң нормативтерин доктаадып тургузары;

19) Россия Федерациязының Бюджет кодекзинге болгаш (азы) Россия Федерациязының үндүрүлгелер болгаш чылдалар дугайында хоойлузудулгазынга, муниципалитет тургузулганының бюджеттеринге дүүштүр Тыва Республиканың бюджетинче шилчидер ужурулг федералдыг үндүрүлгелерден болгаш чылдалардан тыртар үндүрүлгелерниң нормативтерин доктаадып тургузары;

20) чурттакчы суурларның саң-хөө деткимчезиниң районнуң фондунуң тургузарының чурумун доктаадып тургузары;

21) муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) саң-хөө деткимчезиниң республика фондузун тургузарының чурумун доктаадып тургузары;

22) муниципалдыг тургузулганы немелде субсидия үлгезин чорудар методиканы бадылаары;

23) хоорайга хоорай округу эрге-байдалды тыпсыры, азы хоорай округу эрге-байдалды казыыры.

5 чүүл
Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулганының Төлээлекчилерниң тус чер хуралдары хоойлузудулга кылыр эгелекчи санал кирир эргелиг.

6 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда 10 хонук иштинде күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай, № 1237 УХ-1, 2005 чылдың апрель 6.

“Күш-ажыл хоочуннарынга болгаш 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың майга чедир, ССРЭ-ниң түр када эжелеттирген девискээрлеринге ажылдаан үеден аңгыда, алды айдан эвээш эвес үеде тылга ажылдаан кижилерге, азы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде шыдамыйкай ажылы дээш ССРЭ-ниң орденнери-биле болгаш медалдары-биле шаңнаткан кижилерге социал деткимче хемчеглериниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң 7 чүүлүңгө өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлузудулга палатазы 2005 чылдың март 16-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың апрель 6-да чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та үнген № 1159 УХ-1 “Күш-ажыл хоочуннарынга болгаш 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың майга чедир, ССРЭ-ниң түр када эжелеттирген девискээрлеринге ажылдаан үеден аңгыда, алды айдан эвээш эвес үеде тылга ажылдаан кижилерге, азы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде шыдамыйкай ажылы дээш ССРЭ-ниң орденнери-биле болгаш медалдары-биле шаңнаткан кижилерге социал деткимче хемчеглериниң дугайында” (Тувинская правда, 2004, де-

кабрь 31) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 7-ги чүүлүнүн бир дугаар абзазынга өскерилгени дараазында эдилге-биле кирир:

“2 чүүлдүң 3-6 абзацтарында болгаш 3 чүүлдүң 3, 5-8 абзацтарында күш-ажыл хоочуннарынга болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга (тылдың ажыл-ишчилеринге) көрдүнгөн социал деткимче хемчеглери ай санының акша төлевирлери-биле солуттунган бооп болур.”

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлап үндүргөн хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай, № 1240 УХ-1, 2005 чылдың апрель 6.

“Өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга социал деткимче талазы-биле немелде магадылалдарның дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүңгө өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлузудулга палатазы 2005 чылдың март 16-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың апрель 6-да чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың ноябрь 26-да үнген № 918 УХ-1 “Өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга социал деткимче талазы-биле немелде магадылалдарның дугайында” (Шын, 2004, декабрь 9) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүнүн 1 кезээниң 2 абзазынга өскерилгени

“дүрүм езугаар, тус чер бот-башкарылга организаастары хандыраар” деп сөстөрни “күүсекчи эрге-чагырга организаастары хандыраар” деп сөстөр-биле солаа-биле кирир.

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлап үндүргөн хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай, № 1245 УХ-1, 2005 чылдың апрель 6.

“Өөредилге дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң 33 чүүлүгө өскерилге кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың март 16-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың апрель 6-да чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
“Өөредилге дугайында” 1995 чылдың июнь 23-те № 336 (Тувинская правда, 1995, август 10; 1998, январь 10; 2001, март 27; Шын, 2004, декабрь 31-де үнген) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 33 чүүлүнүн 16 пунктузунга өскерилгени дараазында эдилге-биле кирир:
“16. Өөредилге албан черлеринин боттарының доозукчуларына өөредилгениң чогуур деңгелиниң дугайында күрүне

үлегеринин документизин бээринге болгаш Россия Федерациязының Күрүне сүлдезин чураан таңмазын ажыглаарына эрге аңаа күрүне аккредитациязының дугайында херечилел-биле бадыткап турар күрүне аккредитациязын тыпсып берген үеден эгелеп тыптыр”.

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1248 УХ-1, 2005 чылдың апрель 6.

“Ыяап-ла медицина камгаладылгазының Тыва Республика фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында”

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың февраль 10-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың март 17-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
“Ыяап-ла медицина камгаладылгазының Тыва Республика фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң дугайында” 2004 чылдың февраль 20-де үнген № 595 УХ-1 (Тувинская правда, 2004, февраль 27) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 1-ги чүүлдүн бир дугаар абзазында “орулгаларының талазы-биле 169523,0 муң

рубль түңге, чарыгдалдарының талазы-биле 169523,0 муң рубль түңге” деп сөстөрни “орулгаларының талазы-биле 229122,7 муң рубль түңге, чарыгдалдарының талазы-биле 229122,7 муң рубль түңге” деп сөстөр-биле солуур.

2) “Ыяап-ла медицина камгаладылгазының Тыва Республика фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң орулгалары” деп 2 дугаар капсырылганы дараазында эдилге-биле бижиир.

Тыва Республиканың 2004 чылдың февраль 20-де үнген № 595 УХ-1 Хоойлузунга № 2 капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылгазының Тыва Республика фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң орулгалары

Код БК	Орулгаларның ады	Түңү (муң рубль)
1000000	Үндүрүглерден орулгалар	122129,4
1010500	Ооң иштинде:	
1010540	Чаңгыс аай социал үндүрүг, ооң иштинде: Ыяап-ла медицина камгаладылгазының девискээр фондуларыңче шилчиттинер чаңгыс аай социал үндүрүг	118814,8
1030100	Үндүрүг онаалдазының бөдүүнчүткен системазын, ажылгааны-биле холбаштыр тыртар чаңгыс аай үндүрүг, ооң иштинде:	118814,8
1030110	Россия Федерациязының бюджет системазының деңгелдериниң аайы-биле үлеттинип турар, чаңгыс аай үндүрүг	929,2
1030200	Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге онааттыңган орулгага чаңгыс аай үндүрүг	929,2
1400000	Өске-даа үндүрүглер, каайлылар болгаш чыылдалар, ооң иштинде:	1716,0
1400313	Чедир алдырмаан үндүрүглер, хөөлер болгаш ыяап-ла медицина камгаладылгазының девискээр фондуларыңче ыяап шилчидер дадывырлар талазы-биле торгаалдар	669,4
2000000	Үндүрүглерден дашкаар орулгалар	669,4
2030200	Ыяап-ла медицина камгаладылгазының девискээр фондуларыңче Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга, тус чер бот-башкарылга органның төлеп турары, ажылдавын турар чурттакчы чонга ыяап-ла медицина камгаладылгазынга камгаладылга дадывырлары	59993,3
2030201	Ажылдавын турар чурттакчы чоннуң ыяап-ла медицина камгаладылгазынга дадывырларның талазы-биле чедир алдырмаан үндүрүглер, хөөлер болгаш торгаалдар	51837,0
2090300	Бюджеттен дашкаар фондуларның бюджеттеринче кирип турар өске-даа акша-хөреңгилер	7806,3
2090330	Ыяап-ла медицина камгаладылгазының девискээр фондуларыңче кирип турар өске-даа акша-хөреңгилер	350,0
3021000	Ыяап-ла медицина камгаладылгазының девискээр фондуларыңга субвенциялар	350,0
	Бүгү орулгалар	47000,0
		229122,7

3) “Ыяап-ла медицина камгаладылгазының Тыва Республика фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң дугайында” деп 3 капсырылгазынга дараазында өскерилгелерни кирир:

“Кадык камгалалы болгаш куш-культура” деп одуругда “Түңү (муң рубль)” деп столбецте “169523,0” деп санны “229122,7” деп сан-биле солуур;

“Ыяап-ла медицина камгаладылгазы” деп одуругда “Түңү (муң рубль)” деп столбецте “169523,0” деп санны “229122,7” деп сан-биле солуур;

“Ыяап-ла медицина камгаладылгазының девискээр программазын акшаландыраарыңга чарыгдалдар” деп одуругда “Түңү (муң рубль)” деп столбецте “165823,0” деп санны “225046,2” деп сан-биле солуур;

“Ыяап-ла медицина камгаладылгазының

девискээр программазын күүседиринге чарыгдалдар” деп одуругда “Түңү (муң рубль)” деп столбецте “148323,0” деп санны “207546,2” деп сан-биле солуур;

“Ыяап-ла медицина камгаладылгазының талазы-биле Россия Федерациязының нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле көрдүнген өске-даа хемчеглерни акшаландыраарыңга чарыгдалдар” деп одуругда “Түңү (муң рубль)” деп столбецте “3700,0” деп санны “4076,5” деп сан-биле солуур;

“Ыяап-ла медицина камгаладылгазының девискээр фондуларының өске-даа чарыгдалдары” деп одуругда “Түңү (муң рубль)” деп столбецте “300,0” деп санны “676,5” деп сан-биле солуур.

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлап үндүрген хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1205 УХ-1, 2005 чылдың март 31.

“2004 чылда Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың январь 26-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың март 17-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
“2004 чылда Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының бюджетиниң дугайында” 2004 чылдың февраль 20-де үнген № 593 (Тувинская правда, 2004, февраль 27) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 1 чүүлде “1840,69” деп саннарны “1852,19” деп саннар-биле солуур;

2) 1 болгаш 2 капсырылгаларны чаа эдилге-биле бижиир (капсырлаштыр кирир).

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлап хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1182 УХ-1, 2005 чылдың март 31.

“Тыва Республикага оюн бизнесинге үндүрүглер хемчээлиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың февраль 24-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың март 17-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
“Тыва Республикага оюн бизнесинге үндүрүглер хемчээлиниң дугайында” 2004 чылдың ноябрь 29-та № 916 УХ-1 (Тувинская правда, 2004, ноябрь 30) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 2 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

“2 чүүл. Үндүрүгнүң хемчээли
Оюн бизнесинге үндүрүгнүң хемчээлин дараазында хемчээлдерге ажылгаар кылдыр доктаадып тургузар:

бир ойнаар стол дээш – 35 000 рубль;
бир ойнаар автомат дээш – 3 750 рубль;
тотализаторнун бир кассазы дээш – 62 500 рубль;
букмекер конторазының бир кассазы дээш – 62 500 рубль.”;

2) 3 чүүлде:
а) ийиги абзацты дараазында уткалыг домак-биле немээр:

“Бир эвес бир ойнаар стол бирден хөй ойнаар шөлдүг болган таварылгада, үндүрүгнүң хемчээли айыттыңган ойнаар стол талазы-биле ойнаар шөлдөр санынга дакпыр кылдыр улгадыр”;

б) дөрткү абзацты дараазында эдилге-биле бижиир:

“Үндүрүг төлээриниң үезиниң түңгелдерин-биле төлээр ужурлуг үндүрүгнү үндүрүг төлекчизи Россия Федерациязының үндүрүг кодекзиниң 366 чүүлүнүн бирги пунктузунда айыттыңган үндүрүг төлээр объектилериниң үндүрүг органныңга бүрүткеткен чериниң аайы-биле, бо чүүл-биле дүүштүр чогуур үндүрүг төлээр үезиниң үндүрүг декларациязын бээриниң доктааткан хуусаазындан орайтатпайн төлээр.”.

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлап үндүрген соонда, бир ай эрткенде күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1228 УХ-1, 2005 чылдың март 31.

ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛЫН САГЫП ЧОРУУР

Чер-чуртум

Башкы Таңдыдан сунуп баткан ат-сураглыг Улуг-Чыргакы деп хемниң элээн куду иштиктедир, хемниң хүн ажар талазында чодур-чодур чоон теректерлиг, ак, бора талдарлыг, чыжыргана, чодураалыг, ыт-кады, кызырак-караа, долааналар элбек үнер, кезек-кезек дамырак кара суглары артын-иштин дургаар шалырадыр дагжап чыдар арыг иштинде шаандан бээр чоннуң адааны Бажың-Тей дээр бичии борбак тей бар. Ону долгандыр кызыл-хараган, хола-хараганнар, чадаң үнүштер сырый үнген. Ойт-сиген шуут-ла сүстүме. Ооң хөрзүнү ногаа, картофель тарырыңга, тараа өстүреринге таарымчалыг, артында суу элбек, доктаамал бадып чыдар дивес силер бе, чүгле ону быжырымчалыг ажыглаары-ла билер.

Мындыг магалыг беримчелиг, үнүш-дүжүктүр черни кыдат кижжи кайын хилис эрттирер ийик. Шаан-

да бо Бажың-Тейге кезек кыдаттар турумчуп чурттап бергеш, бичии-бичии казанак бажыңнар туда тырткаш, дораан-на аңаа ногаа, картофель тарып өстүрүп, тыртар хавак дээр калбак бүрүлүг үнүштү база хөйну өстүрүп турду. Олар ногаа, картофельди хөйну тарааш, артыкшылдыын чонга садыглап база турган.

Шаанда мен бичимде ачамны эдерип барып тургаш көргөн мен, ачам оларның-биле аажок аргы-жар чораан.

Чамдыктарының шын адын кижжи билер эвес, Чушкума, Лууда, Шожун дижир боор чүве. Ол кыдаттарның төрзөн ажы-төлү, салгалдары мырыңай кара эндерик улус. Улууда кыдаттың ажы-төлү-Өнермаа, Белек-оол, Мартаң-оол, Бопук-Кара, Мокур-оол. Олардан Өнермаа биле Бопук-Кара кайызы-даа — маадыр иелер. Шожун кыдаттың уруг-дарыы Удуур-оол,

Седен-оол, Наталья, Маңзырыкчы, Алдан-оол, Борис олар. Шожун кыдаттың оглу ам 72 харлыг, амгы үеде Чыраа-Бажы суурда чурттап олар куш-ажылдың хоочуну Седен-оол Монгуш адазының ажылга чүткүлдүүн мынчаар сактып чугаалап олар кижжи чүве:

— Ачам ногаа, картофель тарыры шөлүн дендин хумагалап ажаар. Эң ылаңгыя картофель олуртур шөлүңге эргек бажы дег борбак довурак арттырбас, шишкени каан дег хоюглаар. Картофельди чайын 2-3 катап суггарар, дөзүнүн довураан улгаттырар. Ногаа, картофель аразыңга чаңгыс дес чашпан, содугур сиген-даа арттырбас аштаар. Ынчаар ажаарга, картофель дүжүдү чаагай болбайн канчаар, күзүн идик майыы дег картофельди изиг хүлге хөмгөш чириге, амданының чаагайын канчаар ону! — дээш чараазын ажырттынар

Оон улаштыр Седен-оол Шожун-оол Бажың-Тейге чурттап турган ол каш кыдаттарның демнин, найыралдыын магадал чугаалаар кижжи, олар арага шуут амзавас, ажыл дээнде сыгыр даң бажындан кезээ имир дүшкүжеге амыр-дыш чок хөөрежип тутчуп кээр. Олар мал-маганны база азырап, кадарып турганнар.

Лууда кыдаттың оглу Мартаң-оол Куулар адазының дугайында солунга чырыдып бижиирин менден аажок дилзэн кижжи чүве. Ынчаарга Куулар Лууда Лой-Ша 1881 чылда төрүттүнген. Ол репрессияга таварышкаш, 1944 чылдың октябрь 9-та Тыва Арат Республиканың Дээди судунуң шийткели-биле 5 чылда хосталгазын казыттырып шийтирген. 1964 чылда РСФСР-ниң Дээди судунуң шийтпири-биле апрель 18-те ону агарткан. ТАР-ның Дээди судунуң ону шийткен доктаалында ооң адын

Куулар Лууда Лой-Ша дээр. А оон херзэн агарткан РСФСР-ниң Дээди судунуң бижинде оон адын Лоуша деп каан. Ооң ынчангы хавырткан өнчү-хөреңгизиниң ниити түнү — 1284 акшаны ооң оглу Мартаң-оол Кууларга дедир эгидип берген. Мартаң-оол Кууларны сактып чугаалааны-биле алырга, ачазының чүгле инээ безин 70, хою 300 хире дээр кижжи. Хөреңгизин хавыраарда даараныр, сүт тыртар машиналар дээш, чүнү-даа арттырбаан.

Куулар Лууда Лой-Ша хосталып келгеш, Мажалыктың Бажың-Тейге “кызыл-дустай” бээрге, Улуг-Ховунуң Чаңгыс-Тей хову-зунда орнукуштуканын ооң оглу чугаалап орду. Лууда Лой-Ша кыдаттың ажы-төлү ооң чурттап чорааны Бажың-Тейге чылдың-на чайын баргаш, ында тел-ыяшты дагып, езу-чаңчылын сагып, ону эрттирер турар.

Оолак КАРА-САЛ.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Филатенко А.Г.: Төлээлекчилер палатазының чамдык депутаттарының М.Е. Фрадковка Хоойлужудулга палатазының депутаттарының аңа кыйгырынынга холбаштыр кыйгырынынга эглип кээп көрээлиңер. Төлээлекчилер палатазының депутаттары боттарының коллегаларының хөделиншикиннин күткүшкүн деп санап, ыңдыг чүүл «республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралын турум чок болдурарынче, дүшкүрленишкенини чидиглениринче база экономиктиг кризисче угланган» деп турарлар. Күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы болганыңарда, ук бадыткалдарны тодаргай фактыларбиле буруу шаап азы бадыткап болур Силер бе?

Ооржак Ш.Д.: Үстүкү палатаның депутаттарының бюджет чорудулгазынга киржил, Хоойлужудулга палатазының 12 депутатының хөделиншикиннин буруу шапканы кончуг шын. Моонбиле чергелештир бистиң ийи палаталыг парламентаривис чаңгыс аай бүдүнбүрүн организм дээрзин демдеглээр ужурул мен. Үстүкү палатада 103, адаккы палатада 23 депутат бар, нитизи биле 126 депутат. Оларның 12-зи Фрадковка кыйгырынын адаанга ат салган, 12 депутаттың 4-5 хирези чүвениң ужурун билбейн барган кижилер болуп турар. Мону кылганы база кончуг кажар. Бюджет чорудулгазының сайгарылгазындал улустар могап-шылаан үеде депутаттарга кыйгырыгны үлөп берген, ында 509 млн. рубльди немей дилээр херек деп бижээн. 509 млн. рубль хемчээлдиг ук түң чүнү-даа шитпирлевейн турар, чүге дизе Татьяна Алексеевна Голикованың боду безин Тывага эвээш-ле дизе, 968 млн. рубль херек дээрзин бадыткаан болгай. Инфляцияны алыр чүве болза, эвээш-ле дизе, 1 млрд. 300 муң рубль херек. Олар депутаттарның кичээнгейин чүгле 509 млн. рубль түңнүг дузаже углааш, ук кыйгырыгны 12 кижиге эрттире шаап алган.

Административтиг реформа мээң эрге-чагырга структуразының дугайында чарлыкымбиле чергелештир эрткен. Республикага эрге-чагырга системазының – яамыларны, албаннарны болгаш агентилелдерни тургузарының дугайында чарлыктың төлевилелин Хоойлужудулга палатазынче январь 14-те-ле кириген бис. Ук хоойлу төлевилели ам-даа хүлээп алдынмайн чытпышаан хевээр. А мен дээрге, канчап-даа кээрге, республиканың Баштыңы кижиге ышкажыл мен, мээң хоойлу төлевилелдеримни, инициативаларымни бирги ээлчегде сайгарып көөр ужурул. Хоойлу бодарадыкчылары оларны сайгарбас дээш кара өжегерезин ынчанганнар. Ол үеде прокуратура Ооржак административтиг реформаны хоойлудүрүмге чөрүштүр боттандыраар эрге чок дээш, судка билдиртип каан. Чүл ам, бо 5-6-ла борбак кижиге чурттуң Президентизиниң айтышкынарнынга удур болуп турарлары ол бе? Административтиг реформаны боттандыраарынга, күрүнениң хамааты алба-

ХАМЫК УЖУР АКША-ТӨГЕРИКТЕ ЭВЕС...

нының дугайында хоойлуга удурлары ол бе? Мындыг таварылгаларда бис мынчаар чугаалаар улус болгай бис: чыгып алгаш, чугаалажып көрээлиңер деп.

Бир эвес Соңгу чүктүң девискээрлериниң талазы-биле бүгү хоойлуларны төлөп бээр дизе, чылда-ла 1 млрд. 700 муң рубль херек. Соңгу чүк девискээрлериниң дугайында хоойлунуң чиигелделерин федерацияның субъектилеринге дамчыдып берген чүве болганда, ук хоойлуну бистиң республиканың бюджетиниң арга-шинээн барымдаалап күүседир апар бис. Хоойлунуң төлевилелин киридинис: ыңдыг болганда ооң пунктуларын чөпшээржилге комиссиязынга кады сайгаржып көрүвүссө чүл. Найысылалдың эрге-байдалының дугайында. Бо чылын Москва найысылалдың хүлээлгелеринге акша-хөреңгилер салбаан, чүге дизе чиигелделерни туда акша-биле солааны хөлчөк хөй акша-хөреңгини негезен, ынчангаш Лужков бо талазы-биле Москваның хоорай Думазынга хоойлужудулга инициативазын кириген. Дума найысылал хүлээлгелериниң талазы-биле чамдык чүүлдерниң күжүн ара соксаткан. Бис база ынчаар кылыр бодадымыс. Ынчалза-даа ону депутаттар хүлээп көрбедилер. Моон кандыг түңнелди үндүрүп болур: дорай болган тудум, Конвизке, Бичелдейге болгаш Оюнга эки болуп турары ол-дур.

Филатенко А.Г.: Шериг-оол Дизижинович, студияже ээлчеглиг телекөрүкчү долгап келди.

— Экии, мени Марина Решетникова дээр. Мен Томскиниң күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң 5-ки курсчузу мен. Менде мындыг айтырыг бар. Бистиң бюджетдивис чедишпес кезектиг-дир. Кандыг-даа күрүнеде, чуртта – ол дээрге ала-чайгаар болуп чүлдүр. Ынчалза-даа ук чидиг айтырыгны ажып эртер дээш бистиң республикавыста чүнү кылып турарыл? Ук айтырыг-биле демисежириниң кандыг-бир программасы, аргалары бар бе?

Ооржак Ш.Д.: Кончуг шын айтырыгны салдынар, бүгү делегейде бюджет дефицити деп чүве бар. Чижээлээрге, АКШ-тың бюджетиди канчаар-даа аажок иштики өрелиг. Бистиң иштики өрөвис 1 млрд. 100 млн. рубль. Барык 600 миллионун төлөп алдымыс, артканы 500 млн. рубль. 2005 чылдың республика бюджетинде бистиң орулгалыг баазавыс барык 1 млрд. 600 млн. рубль кылдыр планнаттынган, эрткен чылдың деңгелинге көөрдө, 30 хуу өзүлделиг. Бүгү хемчээлдерни деңзигүүрлээн болгаш бюджеттиң чедишпес кезээ 203 млн. рубль болган. А бир эвес нити түңнээшкени-биле алыр чүве болза, 11 млрд. рубль-диг бюджетте бистиң бодувустуң орулгаларымыс барык 30 ажыг хуу болуп турар. Тыва 100 хуу дотация-да олураар деп бодаан ажыы чок.

Мен маңа мындыг түңнелге келир-дир мен: бир эвес бистиң парламентаривистиң ийи палатазы тус чер бот-башкарылганының, бистиң чурттакчылыг черлеривистиң, көдээниң болгаш хоорайларның муниципалдыг тургузулгаларының айтырыгларын шын шитпирлээн чүве болза, бюджетти шимчедип чоруй баар турган. Ындыг чөпшээржилгелерни бис РФ-тиң Саң-хөө болгаш Экономика яамылары-биле, адырлар аайы-биле яамылар болгаш ведомстволар-биле чедип ап келген болгай бис. Ында дегерезин бижип каан. Бир эвес ол майыкты бистиң депутаттарымыс шын билип алыр чүве болза, бюджеттиг болур бис.

Бюджеттиң төлевилели кылаң тас бе азы кандыгыл деп айтырыгга хамаарыштыр. Ону кылаң тас деп чугаалап шыдавас мен. Кандыг-даа күрүнеге кажанда-даа кылаң тас бюджет турбаан. Бюджеттиң четпес талалары бар бе? Четпестер хөй болбайн аан. Бюджетти эки кылдыр ажылдап болуп турган бе? Ону ынчаар кылыры болдунмас турган. Бир эвес эки бюджет кылыр дизе, чүү херегил? Үндүрүлгелер кирип турар бүдүрүлгелерде хаара туттунган кижилерниң хөделиншикинни херек. Хоойлужудулга палатазы-даа, Чазак-даа Күрүне Думазынга болгаш РФ-тиң Чазанга бюджетти чаңгыс аай камгалаар турган. Республиканың Чазанга хамаарыштыр алырга, эки сан-чурагайлар эрте берзин дээш ол болур-чогуур чүүлдерни кылган. Хоойлужудулга палатазынга хамаарыштыр: чаңгыс-даа көпекти Күрүне Думазынга камгалап албайн, чүнү-даа кылбайн-кылбайн, ам кээп бистен негеп турардыр. Шүгүмчүлээр, негээр каян кезээде белен болбайн аан.

Тюлюш А.Ч.: Бюджет хүлээп алышкыны мынчаар озалдаар болза, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга кандыг салдарлыг болуп болурул?

Ооржак Ш.Д.: Бүдүрүлгелер, албан черлеринге, организацияларга кончуг багай салдарлыг болур. Январь айның 12-ниң хүнүнде бис республика бюджетиде-биле 18 хоойлу төлевилелин солуннарга парлап, радио, телевидениеге көргүзүп тургаш, Хоойлужудулга палатазынга хүлээдип берген бис. Ам оларның иштинден чүгле 2005 чылдың прогнозун хүлээп алган. База бичии эдилге кириген хоойлу хүлээп алган, ол-ла. Орук тудуунуң дугайында 4 хоойлу чүү дээш ында чыдарыл? Социал камгаладылга дугайында ийи хоойлу чүге чыдарыл?

Ынчап келирге, удавас бир дугаар кварталдың түңнелин үндүрер болгай бис. Ам тудугда акша чок, хөөкүй тудугжулар аштап турар. Көдээ ажил-агыда база ыңдыг, ам дораан тарылга эгелээр, үрезинге, кывар-чаар материалдарга, минералдыг химишчилгеге-даа бээр акша чок.

Көдээ ажил-агыда деткимче кылдыр чээли акшазы бээр арга чок. Өске-даа бүдүрүлгө черлеринге, социал камгалаага, ында улуг реформа чоруп турар болгай, ажы-төлге бээр акша-төгерики туруп алган. Бир дугаар кварталдан эгелээш ам куду бадып-ла эгелээр. Куду бадарга, конга, республикага кончуг багай, а Конвиз, Бичелдей, Оюнга кончуг эки болур. Чүге дээрге бисти шүгүмчүлээрде эки болур.

Студияга келген айтырыг: **Мындыг кончуг дүшкүрүлүг байдалда, экономика, социал байдалга багай салдарлыг болуп турда, республиканың Баштыңы кижиге болганыңарда, Конституцияда көрүп каан эргеңерни чүге ажыгласа силер? Шаптык ужураштырып, ол хиреде кончуг ажил билер бис деп турар кезек депутаттарны тарадыпса кандыг чүвөл аан бо? Мени Кызыл хоорайның чурттакчызы Монгуш дээр.**

Ооржак Ш.Д.: Россияның, Тываның демократтыг конституциязын сагыыр кижиге-дир мен. Чүге дээрге, мен даңгырак берген болгай мен. Чон дээш ажылдаар, Конституцияны сагыыр, хоойлуларны быжыглаар, чоннуң эрге-ажыы дээш туржур. Бо ажылдап келген чылдарда кандыг берге үелерни эртпедим дээр. 1993-98 чылдарда сактып тур силер ыйнаан, Бичелдейниң бодунуң парламентаривис, ооң чанында туруп алган Конвиз, Кашин, чок апарган Эпп – бо кижилер мени солуннарынга канчаар мегелеп турбады дээр. Чеже-даа ынчап турда, мен улусту ынай-бээр тарадыр деп бодал чок турган мен. Чаңгыс-даа Чазак, чаңгыс-даа парламент тарадып көрбээн кижиге-дир мен. 2007 чылда мээң хуусаам доостур. Бичелдей-даа, Оюн-даа тыва оолдар-дыр, ажил-агыга, политикага эки өөренип алзын дээш оларга дегбейн турар мен. 5-6 кижиге дээш – Бичелдей боду, ооң чанында Оюн, Балчий-оол, Сафрин, Бартына-Сады, Дамба-Хуурак дээш – 23 депутатты канчап тарады сывы-рар боор. Арткан депутаттар анаа кызып-кылайып ажылдап турар улус ышкажыл. 5-6 кижиге дээш парламент тарадыры шын эвес чорук деп бодаар мен.

Филатенко А.Г.: Шериг-оол Дизижинович, дорт эфирниң төнчүзүңге чедир санныг минуталар арты. Силерге түңнел сөстү бээриниң мурнунда база бир айтырыгны салыксыдымыс. Депутаттарның боттары бюджет хүлээп алышкынын саадатканы дээш харысалганы чүктээр боор чүве бе?

Ооржак Ш.Д.: Депутаттарның боттары, ооң иштинде В. Оюн, албан-дужаал-даа талазы-биле, конституция-даа-биле Чазак-биле бир деңге харысалганы чүктээр. Чазакка хамаарыштыр алырга, бис болдунар-ла чүүлдерни кылдымыс. Бюджетти бир дугаар чыл камгалап турбаан-на болгай бис. **Бо аар-берге, кризистиг саң-**

хөө чылында бис чонувус дээш ажылдап турар бис, моон-даа соңгаар ынчаар ажылдаар бис. А Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының хайындырып алган чүүлү оларның арын-нүүрүңге артар ыйнаан. Ынчалзажок мындыг чүүлдү сагындырыксай-дыр мен: депутаттар оларда чүгле «хир-чамга бораар» эрге бар деп соора санап турары чадавас, ол бүгүден аңгыда олар чоннуң мурнунга бедик хары-салгалыглар, ону утуп болбас херек.

Филатенко А.Г.: Шериг-оол Дизижинович, Силерниң түңнел сөзүңер.

Ооржак Ш.Д.: Бистиң чонувус кончуг мерген угаанныг. Чонну мегелеп шыдавас сен. Кымның шынныын чон билер. Бистиң чонувустуң көрбээни чок. Дайынчааны-даа, сталинчи репрессияларны-даа көргөн. Мээң болгаш өске-даа губернаторларның шагда-ла манап, муңчулуп келгенивис база В.В. Путинниң саналдааны губернаторларны соңгуурунун чаа хевир-майыы байдалды турум чок болдурарынга чедирбес деп бодаар мен, ыңдыг күткүшкүңге чон алыспаса-даа. Хирлиг арга-хорга-биле, атсывын биживээн чагаа-хорраа-биле, дидир-дидир болгаш хоп-нүгүл-биле чуртту 40-50 чылдарның байдалдарынче хуулдулар дээн оларның оралдажышкынарны бүтпес. Бо байдалдарны кым шынныгыл, кым шын эвезил дээрзин чон сайгарып биле бээр деп бодаар мен.

Бижээниниң соонда

Дорт эфирниң үезинде студияже ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты К. А. Бичелдей долгааш, ооң бодап турары-биле алырга, чөпшээржилге комиссиязының ажылынга Шериг-оол Дизижиновичиниң киржилгези бюджет дугайында хоойлу төлевилелин чедишкенин ажылдап кылырынга дузалап, ооң дүрген хүлээп алышкынынга салдарлыг болуп ийик деп күзээшкенин илереткен. Депутаттың күзээшкенин тайылбырлап тура, Ш. Д. Ооржак мынча деп демдеглээн:

— Бирээде, Каадыр-оол Алексеевичиниң саналы шала озалдаан-дыр, чүге дизе чөпшээржилге комиссиязының ажылы ам доозулганын ол хөлчөк эки билер. Доостур-доостурда, барык түңнел чок доозулган. Ийиде, ооң ажылынга мээң киржилгем ыңдыгла кончуг өскерилгени кирибес турган ийик, чүге дизе комиссияга кирип турган депутаттарнык кезик-чамдызынын туружу, кол нуруузунда К.А. Бичелдейниң бодунуң күжениншикиннин ачызында, эгезинден төнчүзүңге чедир тургузукчу эвес шынарлыг болган. База катап катаптап каайн: бюджет хүлээп алышкыны-биле холбашкан ажилдың чорудулгазынга Хоойлужудулга палатазының удуртулганының тактиказы чоннуң эрге-ажыктарының дугайында сагыш човаашкын-биле эвес, а чүнүң-даа мурнунда регионнар баштыңарын соңгуур системазының өскерилгени-биле холбашкан политиктиг баш удур санаашкыннар-биле тодаратынган.

«ТЫВА БИЧИИ ХӨГЖҮМЧҮЛЕР ТЕРГИИН-НЕ ОЙНААР-ДЫР!»

Фестиваль-конкурс

Бо 2005 чылдың март 28-тен апрель 2-ге чедир Красноярск хоорайда уран чүүл училищезиниң бажыңына салым-чаянныг уругларның уран чүүл школаларының, тускай ортумак өөредилге черлериниң өөреникчилериниң ортузунга хөгжүм оркестри, ансамблдер аразынга Сибирьниң II-ги девискээр фестиваль-конкурузу болуп эрткен.

Аңаа бүгү Сибирь девискээринден 1000 ажыг салым-чаянныг уруглар, 82 ансамбль киришкен. Тыва Республикадан ол фестиваль-конкурска республикада салым-чаянныг уругларның уран чүүл школаларының (дараазында РСЧУУШ) «Ойна» деп классиктиг хөгжүм херекселдериниң ансамбли барып киришкен. Ук бөлүктү РСЧУУШ-туң директору Валерий Дыртый-оолович Ондар боду баштап удуртуп чораан. Сибирьниң өске девискээрлеринден келген ансамбльдер үнүп каапкан соонда, «Ойна» ансамбль Р.Кенденбильдиң «Дагла-рым», Г.Кизантының «Разговори барабанов» деп хөгжүм ажылдарын конкурска күүсеткен. Кажан тыва уруглар Р.Кенденбильдиң «Дагла-рым» деп хөгжүм классиктиг хөгжүм херекселдеринге күүседип доозуптарга, комиссия кежигүннери-даа, көрүкчүлөр-даа тыва аял-

ның кайгамчык күүселдезинге өөрүп, магадап: «Тыва бичии хөгжүмчүлөр тергиин-не ойнаар-дыр, бирги черни алырлар-дыр» — деп ынчан-на баш удур байыр чедире бергенер.

Бүгү Сибирь девискээринде салым-чаянныг уруглар хөй болгай. Аңаа чүгүл эң тергиин салым-чаянныг, эң эки өөредилгелиг уруглар тиелекчи болуру чугаажок. Демисел дыка чидиг болуп, шупту ансамбльдер боттарында бар эң дээр аргаларны ажыглап, тиелелге дээш кызымак мөөрейлешкен. Шак ындыг шыңгы негелделиг конкурска Тыва Республикадан барган «Ойна» классиктиг хөгжүм херекселдериниң ансамбли эң тергиин болуп, бирги черни алган. Салым-чаянныг тыва уругларның национал эвес, барып-барып классиктиг хөгжүм херекселдериниң конкурсуна бирги черни ап турары дээр-ле оларның кайгамчык салым-чаянныгы, башкызы РСЧУУШ-туң директору Валерий Дыртый-оолович Ондарның эки ажылы деп үнелээр апаар.

Төрүн республиказын Красноярск хоорайга барып алдаржыткан кымнарыл ол? Согар хөгжүм херекселдинге (глени) ойнаар Виктория Иргит, лимбиге ойнаар Лилия Норбу, коубелге (маракасы) ойнаар

Алдын-Белек Норбу, маримба, бонгиге ойнаар Ай-Кыс Арапчор, том-томга ойнаар Айдын Быртан-оол олар бооп турар. Бо бүгү-биле таныжып тура, бичии хөгжүмчүлөрдөн биске кандыг-бир аялгандан ойнап бараалгадырын диледивис. Олар башкызы Валерий Дыртый-оолович-биле кады Р.Кенденбильдиң «Дагла-рым» деп хөгжүмү көрүп көрбээним чаа согар хөгжүм херекселдеринге ойнай берди. Хөгжүмнүн аайы-биле төрүн Тывамның ак, сарыг, кызыл, көк карттарлыг, кадыр-кадыр хаяларлыг, ногаан-чайт ойт-сиген, янзы-бүрү чечектер, эзим-арга-биле шыптыган сүүр-сүүр, бедик-бедик даглары тыва журт, амыдырал дугайында боттарыла ырлажып турган ышкаш болду.

Бо дээр-ле чаңгыс тава-рылга эвес-тир. Ооң-даа мурнунда март 23-тен 26-га чедир Улан-Удэ хоорайга Бүгү-делегей чергелиг «Найдал-2005» деп чаңгыстың күүселдезинге (солистер аразынга) мөөрей болуп эрткен. Ол делегейниң бүгү булуңнарындан эң тергиин бичии хөгжүмчүлөр киришкен мөөрейге Чинчи Хертек, Айыжы Адыган үшкү чергениң лауреаттары, Чаян Донгак дипломант болган.

Бо өзүп оран бичии хөгжүмчүлөр-биле база

«Ойна» ансамбльдин кежигүннери башкызы В.Д. Ондар-биле.

барып таныштывыс. Бир дугаарында чадаганга ойнаар Чаян Донгактың өөренир кабинетинге чеде бердивис. Башкызы Марина Биче-ооловна Ховалыг: «Келир үениң сылдызы» деп өөреникчизин чоргаарал-биле мактады. Өөреникчизиниң чедишкени дээр-ле башкызының база чедишкени болгай. Ынчангаш Марина Биче-ооловна өөреникчизи Чаянның хана дургаар азып каан шаңалдарын биске көргүстү. 2004 чылда республикага болуп эрткен «Радуга-2004», «Дыңгылдай-2004», 2005 чылда Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен Бүгү-делегей чергелиг «Найдал-2005» конкурстарга тиелекчи болганының шаңалдарын магадап көрдүвүс. Дараазында фортепиано ойнаар Чинчи Хертектиң өөренир кабинетинге келдивис. Башкызы Наталья Семеновна Право-

суд өөреникчизи-биле кичээлдээ орлар. Наталья Семеновнаның ажылы база тергиин эки хевирлиг. Хана дургаар ооң өөреникчилериниң шаңалдары-ла хөй. Ук шаңалдарның чарты Чинчи Хертекти дээрзин башкы өөрүшкү-биле биске дыңнатты. Шынап-ла, Чинчиң делегей чергелиг конкурстарга, республика иштинге мөөрейлерге тиелеп турган б хире шаңалын санадывыс.

Оон дараазында хөгжүм үнү чаңгыланып турар кабинетке кирип келдивис. Ында ук школага 33 чыл ажылдап чоруур хоочун домра башкызы Чечек Хереловна Осур, концертмейстер Наталья Александровна Лопсан, өөреникчи Саида Седии аажок кичээлдээ орлар. Бо салым-чаянныг өөреникчи база келир үеже канчаар-даа аажок улуг идегелди

берип турарын башкылары мактадылар. 2004 чылда Хакасияның Абакан хоорайга болуп эрткен А.Кенель аттыг мөөрейге ол үшкү чергениң дипломанты болган. Кызыл хоорайга эрткилээ мөөрейлерге база хөй катап тиелээ. Саида башкызы Чечек Хереловнага, концертмейстери Наталья Александровнага өөрүп четтирип, бүгү-ле чедишкенин чүгүл оларның ачызы дээрзин чугаалап орду.

Бо бүгү чүнү көргүзүп турарыл? Тыва чонун национал амыдыралы дээр-ле уран чүүл-дүр. Ону салым-чаянныг уругларыныс хөгжүмгө ойнап күүседип турар-дыр. Ынчангаш кижибүрүзү ук амыдыралдык төлөптиг киржикчизи болулунар.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

Чаян Донгак башкызы М.Б. Ховалыг-биле кичээл үезинде.

Фортепиано башкызы Н.С. Правосуд өөреникчизи Чинчи Хертекке чаа аялга өөредип ор.

Саида Седии (ортузунда) хоочун башкы Ч.Х. Осур, концертмейстер Н.А. Лопсан олар-биле кады.

АТ САЛГАН ДОКУМЕНТ — ТӨӨГҮ

Өвүр кожуунуң күрүнө архиви 1974 чылда тургустунган. Архив 15 фонд-биле ажылдап турар. 1998 чылга чедир архивке 451 херек чыгдынган турган, амгы үеде 1320 херек шыгжаттынган. Кожуунуң архиви чыл санында төп күрүнө архивиниң дааскан планының онаалдарын күүседир дээш ажылдап турар. Албан черлери, организацияларның документилер шыгжамырын харылап турар херектер эмгелекчилери-биле доктаамал харылзажып, сүмележи, ажылды удуртуп турар. Чамдык албан черлери, организацияларның дугаарлар дептери чаарттынган. Оларның аразындан суд чери, пенсия фонду тускай архив документилери шыгжаарына таарымчалыг

өрээлдерлиг. Эрткен чылда кожуунуң өөредилге килдизи архив өрээлин аңгылап, шыгжамырын чүгээртеткен.

Улуг албан черлери, организацияларның архиви боттарына турар ужурулг. Өвүр кожуунуң төп эмнелгезиниң документилери багай кадагалаттынып турар, эрткен чылдарның документилери шуут чок. Дүшкен организацияларның (колхоз, совхозтар үезинде) документилери архивче кирбейн барганы-биле амгы үеде пенсияже үнер кижилерге берге байдалдар тургустунуп турар. Мындыг байдал албан черлери, организацияларның удуртукчулары, бухгалтериялары, херектер эмгелекчилериниң тоомча чок чоруунуң ужурундан тургустунуп

келир. Архив документилери демир стеллажтарлыг, караңгы, арыг-силег өрээлдерге өрт айылындан камгалаттынган турар ужурулг. Удуртукчу кижибүрүзү бодунуң ажылдап турган үезинде

Архив албанында

документилерни камгалап-кадагалаар хүлээлгелиг. А кажан организация дүшкен таваарылгада, документилерге даңзы тургускаш, архивче дужаар ужурулг. Ажылдакчы кижиниң чаңгыс ат салган документизи безин ол кижиниң төөгүзү болур. Административтиг чурум үрээшкени, хажыдышыкының дугайында Күрүнө Думазының 2001 чылдың декабрь 20-де

хүлээп алганы база 2002 чылдың июль 1-ден эгелеп күштүг болуп киргени кодекизинде архив документилерин шыгжап кадагалаар, аайлаар, даңзылаар дүрүмнерни үрөп хажытканы дээш сагындырыг азы административтиг торгаалды хамаатыларга 1-3 чедир шалыңының кудуку хемчээлинге, албандужаалдыг кижини 3-5 чедир шалыңының кудуку хемчээлинге торгаар дээш, оон-даа ыңай чүүлдер көрдүнгөн.

Архив дээр-ле төөгү, төөгүнү кижилер боттары тургузар. Ынчанганда албан черлери, организацияларның херектер эмгелекчилери, удуртукчулары архив документилеринге кичээлгелиг хамаарылгалыг ажылдаары күзенчиг.

Клара ХЕРТЕК,
кожуунуң архив албанының эргелекчизи.

МАЛ ӨЗҮП ТУРАП

Бай-Тайганың кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Владимир Очурович Салчактың редакцияга дыңнатканы-биле алырга, 2005 чылдың апрель 1-ниң деңнели-биле ук кожуунда 9 муң 10 баш бода мал (ооң иштинде төрүүр инек 4 муң 281 баш), шээр мал 95 муң 348 баш (ооң иштинде төрүүр хой, өшкү 55 муң 323 баш), чылгы 1147, ооң иштинде төрүүр белер 531 баш, хаван 846, төрүүр хаван 439, азырал куш дагаа 477 баш бооп турар.

Ынчангаш эрткен чылга деңнээр-ле, бода мал 9,6 хуу, өшкү-хой 9,1 хуу, чылгы 8,9 хуу, хаван 9,5 хуу, куш 11, 4 хуу өскөн бооп турар.

“Хек эде бээрге, баар мен”

М.Кенин-Лопсанның
80 харлаанынга

Чогаалчы, эртемден Монгуш Борохович Кенин-Лопсанның эрткен амыдыралын бо үениң бединден бодап оарга, үелерниң эң-не шапкын агымнарынга удур бодунуң национал туружун ышкынмай чорууру солун. Исчи ыттың аң изин салбайн баары дег, ол бодунуң мурнунга салып алган сорулгазын шудургу туружу-биле чедип ап чоруур-дур. “Эргээ өөрнемейн, бергээ өөрөн” деп аңчы, малчын кижиниң мерген сөзүн бүрүнү-биле эдерип, анай чажындан ооң салдарына кижизиттингенин ам ооң бо хүннерде тыва кижиниң ат-сураан бүгү делегейге чарлаан тодаргай ажил-ижинден көрүп тур бис.

Ооң элээди чаш үези тыва бижиктин, даң адып орары дег, хувискаалчы чырык даны-биле холбашкан.

Чогаал сонургай бергени – фашизмниң эң дошкун оттуг чылдары-биле каккылашкан. Ол кончуг аныянда Кызылдың 2 дугаар школазын дооскаш, 1947 чылда Ленинградче өөренип чорупкан. Дээди өөрөдиге черинден студентилерни шеригче чоруптайн, түр хуусаада барык-ла шериг езу-чурум езууга ажилдадып турган үелер ол. Ол үелер анык оолга сагыш-сеткил болгаш тура-сорук быжыглар дадыгышкынны берген.

Оргу башкы меңээ дыка солун чүве чугаалаан. Ол ажилдап чоруп тургаш, черден элээн каш винтовка огу тып алдым дээр кижин. Ону обшакка сырттым алдынга суп алгаш турумда, военрук башкы көрүп кааш, бо черекти көдүрер болза, сени университеттен үндүрүп дээр. Аңчы кижин огу сээң олчааргак чаңың ыйнаан, кымга-даа ыттавас мен, моон соңгаар ынчанма дээш, боду апарган.

Кенин-Лопсанның эртем-суюлче эге оруу бир бодарга, Пюрбюнуу-биле демейизмээр-даа кижин. Ленинградка өөрөнгөш, ооң соонда башкы училищезинге үр эвес башкылаан. Хөвөңмей, Белек-Байыр сугларның бажың-балгадынга-даа хонуп-дүжүп чоруп турган. (Кым-даа болза амыдыралын бичаар эгелээр ышкажык.

Ооң сөөлүндө 1966 чылга чедир ном үндүрер черге ажилдаан. Аңаа 13 чыл болган. Дараазында музейге (1966-2005) баргаш, бо хүннерге чедир чаңгыс черге үзүктел чок 39 чыл дургузунда ында херим иштинде ыяш-өгүнү хамнар лабораториязы кылып алган эртем ажылы кылып олур. Бир бодарга, ак-ойда саадаан ачыты-башкы-даа ышкаш...

Чогаалын дүне бижиир мен дээр чораан. Аныянда улуг-хүн, суббота хүннеринде шыдыраа клувунга алгы-кышкы-биле са-ла

бержип ора хүнээр. Назы дөгээш, оомну кагдым дээр болду.

Кандыг-бир эрге-дужалче чүткүп көрбээн — оозу база тускай. Пат мен ийин деп даянгыш шаккыладып чоруур. Эртенинде дыңнаарга, Австрия чорупкан боор – тос хуулар кижин болбазыкпе.

Өг-бүлезинге ажык-дузазы – хем кыдыында хеп чуур черже шанак сөөртүп алган бар чыдар. Бистер ышкаш дача, машина деп артык үе чарыгдавас – чаңгыс аай хүн чурумнуг. Чок-ла болза базаардан картошка садып чүктээр.

Че, оон арткан үелеринде, эртем, чогаалче долузу-биле бажын супкан... Кудук көргөн согур буга-биле демей. Черле кижилерге демей эвес кижин бо.

“Дириг эртине” деп чүзүл? Мен хуумда мооң төлгезинге долузу-биле бүзүрөвес мен. Төөгүден үстүп чидер, үт-куйларга ирип төнер деп барган судурларны, тоол, тывызыктарны довракче ышкынмайн, ном-дептерге арттырып каан – эртине дээр ужуру ол-дур.

Хам алгыштарын совет үеде кортук кижилер бижирип байтык, дыңнаарындан десе бээр чорду-вус. Мен хуумда харын Доржу Сенгилевич Кууларның, Антон Каваевич Калзанның, Георгий Николаевич Курбатскиниң салдары-биле кырган ада-иём чанынга өскөн болгаш, ону угаап, олче хандыкшып кирген мен.

Бо хоочуннарның биске дамчыдып берген арга-дуржулгазын дараазында салгалдың чогаалчыларынга хумагалы-биле дамчыдып бээри ам бо үениң хоочун чогаалчылары бистерниң тыва культураның мурнунга ыдыктыг хүлээлгесин болур.

Ам баштайгы тыва романның автору кымыл деп айтырыга хамарыштыр бодумнун бодалдарынмы илередиң көрейн. 1995 чылда чаңгыс өрээлге кады ажилдап органым улустуң чогаалчызы Юрий Кюнегеш сеткүүлге “Чогаалчы, шүлүкчү, эртемден” деп чүүл бижип эккелди. “Чадаана школазының өөреникчизи Кенин-Лопсанның “Гитлерге килең” деп шүлүү “Дайынчы кыйгы” чыныдыга 1943 чылда-ла парлаттыган, а тоожу аймаанга баштайгы шенелдеси “Каң эш” деп романдан эгелерни “Улуг-Хемниң чалгыларынга” чырыткан. Ол сеткүүлдү Кызылдың № 2 школазының чогаал бөлүмүнүн киржикчилери 1946-47 чылдарда боттары хол-биле бижип үндүрүп турган.

Дараазында (“Улуг-Хем” № 2, 1995, ар. 154-155) ол-ла чүүлде Кенин-Лопсанның ном үндүрер черге (1953-1966 ч.ч.) редакторлап тургаш, хөй-хөй чогаалдар очулдурганын, шүлүк номнары бижээнин айтыкш, “Удатпаанда ооң салым-

чаянының тоожучу талантызы чая базып, кыска чечен чугааларны, тоожу чогаалдарны колдады бижииринче албадапкан” дээни ужурулг. “Чогаалдың бо аймаанга ооң “Улуг хемниң шапкыны” (1965) романы бир-ле дугаарында тускай ном бооп чырыкче үнгөн. Ол чогаал парлаттыган соон дарый ону “тыва романның шапкынчызы”, “баштайгы тыва роман” деп бадыткап, критиктер бедии-биле үнелээн (А.Калзан. Тыва романның шапкынчызы. “Шын”, 1965, октябрь 24. Д.Куулар. Первый тувинский роман. “Улуг-Хем”, № 8, 1966).

Ынчан-на өөскүп турган бо маргылдаалыг айтырыга ф.э.д., профессор Доржу Куулар шын туруштуг турганын үстүндө чүүлдер бадыткап турар-дыр.

Мен хуумда база баштайгы тыва романның автору Кенин-Лопсан деп билир мен. Ол үеде студент тургаш-ла, 1963 бе, 1964 бе чыл чүве, эге дээрзинде ол чогаалдың ады “Чүгүрүк Сарала” боорга, “кол маадыры кижин эвес, адыгузун аът дугайында чогаал ышкажыл” деп хөктүг чугаалар тарап турганын ынчан көдээ ажыл-агый техникумунуң улуг залынга изии-биле эртип турган улуг хуралга дыннаан мен. Ук хуралды О. Саган-оол биле Ю.Аранчың даргалап турган ышкаш чүве.

Даргаларның бирээзи: “Кол маадырыңар Сандак бижик билбес кижин бе?” – деп айтырган. Ынчан Кенин-Лопсан 38 харлыг турган боор, аныянда-ла бажы агара берген кижин чораан.

— Силерниң-биле алыр болза, Каңгывай-Мерген улуг тоол маадыры болуп албас ышкажыл. Бижик билбес кижин идеалдыг маадыр болбас ужурулг деп чүве шын эвес боор ийин, ыңар” – дээш, олуруп алган.

Ол хары мени дыка-ла бодандырган (!)

Сөөлүндө Айтматовтуң “Сараланың салымы” деп чогаалы-биле аттажы бээр дээш, эде адааны “Улуг хемниң шапкыны” деп ат-биле үнүп келген.

Делегей чогаалының төөгүзүндө элдеп солун чүүлдер-ле хөй. Бо романның 123 чыл ырак мурнунда Гоголь “Өлүг сүнезин-нерин” Москвага ном үндүрер черге чедир берген. Күрүне цензору Голохвастов номнуң адын көргөш, далып кал часкан. “Сүнезин чоп өлүг боор чүвөл? – деп, ол алгырган. – Сүнезин менге, өлүм чок!” Күрүне хынакчызы Гогольду үндүр ойдадып чорудупкан. Ам канчаар, ол чоруткаш, Николай Васильевич гениалдыг поэмазын Петербург хоорайга баргаш, ужу эдерип, “Капитан Копейкин дугайында тоожу” деп

ат-биле үндүртүп алган.

Калбары бижээн-даа болза поэма дээнин угап көрүңс. Авторнуң тодараткан жанрын кым-даа өскертпээн. Тока 1968 чылга чедир “Араттын сөзүн” тоожу деп адап турган.

Максим Горький “Детство” (1912), “В людях” (1914), “Мои университеты” (1922) — үш кезектен тургустунган улуг чогаалын тоожу дээр. Ону кым-даа маргышпайн турар.

“Араттын сөзү” өске дыларга база тоожу деп үнүп турган.

Степан Сарыг-оол Ауэзов ышкаш академик эвес-даа болза, бистерге, төрөң чонунга, ол чергелиг улуг чогаалчы болгай. Намдары-биле чергелештир төрөң чонунуң төөгүзүн чуруп көргүскен, харын-даа Якутияның улустуң чогаалчызы Сафрон Даниловтуң “энциклопедия” деп онзагайлап үнелээни улуг чогаалын ол боду тоожу деп тодаратканын шупту билир бис.

1968 чылда “Амыдырал – демисел” деп номун М. Кенин-Лопсанга белекке бээрде, “Автору первого тувинского романа” деп тураскаатканы дыка ужурулг.

“Улуун улчутпас, аныяан алгыртпас” деп бурун ужурун бодааш, бир-тээ 80 харлап турар улуг өгбөвис хомудап турар болганда, үстүндө айтыпкан барымдааларга үндөйлөп, бирги тыва романның автору М. Кенин-Лопсан деп бодалымны илереттим.

“Араттын сөзүн” роман-трилогия деп тодараткан хүндүлүг профессор Доржу Сенгилевич Кууларның бодалы база үндөз-иннерлиг, бодунуң үзели-биле артары-даа ооң бурун эргези. Мен кайы-бир эртемденниң үзөл-бодалын шуут-ла үзе шиттирлээр эргем чок. Моон соңгаар кым-бир кижин (азы ол боду) эртем-шинчилел түнчелинге бо айтырыга эгил-даа кээр чадавас. Тыва литератураның төөгүзү ам-даа анык болгай. Моон-даа ханы, чугула айтырыглар — бистиң мурнувуста.

Чогаалчы, эртемден акывысты үстүндө хөй кижилерге демей эвес дидим чоп. Ооң романының дил-домаа (поэтиказы) кымга-даа демей эвес, кайгамчык улусчу аяныгы. Ол дугайында тускай улуг шинчилел херек. Кенин-Лопсан – бүдүн улуг уран делегей-дир. Апрель 10-да ону Хөндөргейниң бүгү чону манап турган. Өгбөвис боданын оруп-оруп: “Адыр, бичин оожургап алың. Хек эде бээрге, баар мен, шыва” – дээр.

Мооң чогаал делегейи менге хек дег, тыва дылдын уран байлаа болгай.

Черлиг-оол КУУЛАР,
Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң даргазы.

Красноярскиниң күрүнениң педагогика университетиниң Кызылда салбырының студентизи Долаана Викторовна ООРЖАКТЫҢ 04035 дугаарлыг зачет дептериниң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

НЕМЕЙ НОМЧУУР

2005 чылдың апрель 9-та үнген №37 “Шынның” 3-кү арнында “Бирги чыыштын төлээлекчилер органнының депутаттарының болгаш чаа тургустунган муниципалдыг тургузулар даргаларының санын болгаш бүрүн эгелерин доктадып тургузарының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң” 3-кү чүүлүнүн 1-ги кезээ Бай-Тайга кожууну муниципалдыг районга е) Шуй сумузу – 11 депутат; ж) Ээр-Хавак сумузу – 7 депутат деп пунктуларны немей номчуур.

САДЫВЫВЫСЧЕ

чалап тур бис

Дараазында чүүлдерни садып турар бис: чигир – 865 рубль, бирги сорттуң далганы – 330 рубль, чарба – 40 рубль, крупалар: борбак рис – 16 рубль 50, рис – 15 рубль, соктаан чиңге-тараа – 8 рубль, гречка – 15 рубль, перловка, сүт, сула, геркулес, алтай макароннар, растительное масло, сливочное масло, тушенка, кондитер кылыгылары дээр ышкаш өске-даа барааннар бистиң садывыста бар. Садып алыкчыларны манап тур бис.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай,
Загородный переулок, 19 а, “Эхнотон” бааза,
№3 склад (Хүрээ чоогунда), тел: 5-38-40.

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нийтилеп-политиктиг кылдыс — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улестур кылдыстери — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 10000. Чагыг 38.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргәтели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээр.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агенттигениң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээр авторлар боттары харыйлаар.